

Јован Бабић

СМИСАО И ВРЕДНОСТ РАДА

САЖЕТАК: На почетку чланка се разматра питање шта је смисао и у чему се састоји вредност рада. При том се полази од дефиниције живота као делатности постављања циљева и њиховог остваривања. Затим се тема ограничава на онај рад који је састојак посла у економском смислу; рад у овом смислу има инструментално одређење (мада он иначе има и своју интринсичну вредност).

Разматрају се различити аспекти вредности рада, његова дистрибуција кроз друштвене улоге, професију, запослење, зараду, питање правде у том процесу, морална ограничења у раду и радна права као и право на рад. На крају се даје једна могућа пројекција савременог капитализма, који показује огромну прилагођујућу моћ, која се делимично испољава као редефинисање и реструктурисање рада који радикално повећавају његову ефикасност, али, с друге стране стављају у питање или мењају његов морални статус.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: рад, посао, професија и улога, радна права, профит, капитализам.

УВОД. ДЕФИНИЦИЈЕ

Зашто радимо? Рад је напоран, а понекад и узалудан. Понекад такође и намерно конципиран као некористан. Али и као намерно некористан рад опет може бити и напоран и истовремено, што за такву врсту рада може бити чудно, узалудан. Узалудност производи осећање бесмисла, осећање апсурда и/или очаја, без обзира на то да ли је рад требало да буде користан или не. У чему је смисао рада ако није искључиво у томе да буде користан? Или је рад увек користан, осим ако је узалудан, јер је његова вредност тако дефинисана да долази из његове корисности а корисност бива прилагодљива различитим сврхама.

Једном је то вредност средства за специфични циљ: да се нешто направи или произведе, нешто што нам треба. Када то прибавимо онда смо задовољни, као продужење и проширење нас самих на оно што нам „треба” и што смо својим радом, улажући себе, своју способност мишљења,

имагинације и делања, направили зато што нам *ипреба*. Са резултатом рада смо комплетнији, док смо без њега непотпуни и недовршени. Резултат рада треба да је оно што је садржано у циљу делања, он је циљна вредност, док сам рад има инструменталну вредност, вредност које не би било да нема тог циља и које заправо и нема ако циљ није коначно и остварен. Тај резултат рада онда *радник*, делатник који је *радио*, поседује као нешто своје, *својину*, и може са њим располагати као са својом имовином, онако како се може располагати са својином.¹

Други пут је то вредност средства за неодређени циљ – рад за новац – и уместо резултата рада припада нам новац као универзална неспецификована вредност. Резултат рада у овом случају не припада раднику већ ономе ко је од радника купио рад – не резултат рада већ сам рад: продајући раднику, за новац, *иприлику* да ради за новац, да средство које поседује, *способности (могућности)* да ради, *уипреби* за реализацију тог циља: зараде, послодавац од радника не купује резултат рада већ купује сам његов рад. Резултат рада онда припада послодавцу као „његов” у оном истом смислу у коме би то било његово и да је сам радио и произвео тај резултат. У оваквом случају резултат рада ни у једном тренутку не припада раднику, јер га је он унапред „продао” продајући свој рад послодавцу. Сва радна права која могу да прате рад и да ограничавају слободу располагања коју послодавац има над радником не доводе у питање ову основну релацију својине над резултатом рада који припада послодавцу.²

¹ Може га отуђити, продати или поклонити, ако је његова природа таква да се то може (као што се може одсећи и поклонити и продати „своја” коса), а ако се ради о „неотуђивом” резултату, таквом да он чини „део њега” или без њега нема вредности, односно нема ту одређену вредност, онда га не може отуђити (али га може, можда, уништити или одрећи га се), као што је понекад случај са ауторским правима, или бар једним њиховим делом.

² Изузев једног: то је временска ороченост садржана у радном уговору, моменат да радник не може бити отпуштен пре истека тог рока (што би по доктрини потпуно добровољног радног односа – *agreement at will* – требало да буде случај; да свако, и послодавац а не само послопримац, може „по вољи” прекинути радни однос у сваком тренутку). Тај моменат се нарочито види у трајном радном односу који се претвара у облик својине над приликом за рад, и посредно укључује својинско право над резултатом рада кроз трајност права на радни однос. Ово својинско право има феудални облик својине, само му недостаје наследност да то и у потпуности постане. Али оно је истовремено извор најјаче могуће социјалне сигурности, у неком смислу јаче чак и од сигурности у другим облицима својине (која у неким околностима може да постане сувише инертна да би била употребљива за неку специфичну потребу, нпр. продају – ако нпр. нема купца). Трајно радно место („радни однос на неодређено време”, *tenure*) је облик партиципације у својини над резултатима рада (ма у чему да се они састоје), дакле облик својине односно сусвојине (сувласништва), и логички је директно супротно најму, радном односу који се састоји у уговору да се за одређени новац уради одређени посао. У овом другом односу појам „радно времена” уопште и не мора да се појави (и по правилу се и не појављује, јер појам „рока” може у потпуности да га замени. Можемо ићи и корак даље и рећи да тамо где имамо радно време (осим прецизирања конкретних времена када неки посао треба да се уради, као састанака, седница, или предавања на универзитету, али то није „радно време” као *време на располагању*, већ само спецификација времена које се укршта на једном месту, пошто таква врста посла подразумева сусрет различитих актера на једном месту па се „једно време” појављује као параметар сусрета који је услов заједничког посла).

Новац је у овој релацији циљ, циљ рада, како за послопримца тако и за послодавца,³ иако је он сам иначе само средство, али средство које није спецификовано у односу на неки одређени циљ, већ средство за *било који* циљ. У ту *неспецификованост*, која чини природу вредности новца заложена је она вредност, или један аспект те вредности, која је претпоставка сваке вредности: *живој*, који за ову прилику можемо поједностављено али и за наше потребе сасвим прецизно дефинисати као *постављање циљева и покушај њихове реализације*. На ову дефиницију живота ћемо се још враћати касније. Она је различита од дефиниције *слободе*, која, у практичном смислу, представља *могућности или способности (капацитет)* *постављања циљева и њихове реализације*. Живот отуда представља реализацију слободе, стварност постављања и покушавања реализовања постављених циљева, и та стварност је делатност која је сврховита и у фундаменталном смислу *рационална*.

У овом другом смислу рад има своју чисту инструменталну вредност као способност да се реализује *prima facie* неодређени циљ, и та способност се може заменити за такође неспецификовано средство за остварење било ког циља, новац. „Постављање циљева” које се појављује у дефиницији живота не подразумева унапред одређење циљева, одређене пре њиховог „постављања”, као што се ни за новац не може унапред рећи на шта ће бити употребљен. Ово даје основу да се један одређени вид рада артикулише као *посао*, делатност у којој додуше постоје спецификовани коначни циљеви али они су у једном јаким смислу независни од специфичности „потребе” која је карактеристична за прво схватање рада. Ни послодавцу ни послопримцу не „треба” резултат рада у његовој употребној вредности, оној која је одређена тиме да нам производ тог рада „треба”, већ је тај резултат, као и рад који је потребан за његову производњу, само средство

³ За резултат рада заинтересован је тек *попримац*, док су и послопримац и послодавац заинтересовани за новац – мада у различитом смислу: за послодавца новац је истовремено и циљна вредност (профит) и инструментална вредност (средство да се плати купљени рад), док је за послопримца новац само циљна вредност. Али та циљна вредност за послопримца није иста као и циљна вредност за послодавца: за послопримца новац јесте циљ, али он остаје трансакциони новац, новац чија је сврха да буде потрошен, да буде употребљен као средство за неки циљ (када заврши посао радник постаје потрошач). За послодавца међутим, новац има сасвим други смисао: овде новац постаје *капитал*, кондензована слобода, и његова сврха није да буде потрошен (да, као што и треба, буде и остане средство, средство размене зато што је мера размене), већ да се њиме купи нови рад за нову производњу. Могућност да новац постане капитал садржана је у својству који омогућује *одлагање* његове употребе на неодређено време. У том смислу је сваки новац који стоји непотрошен такође капитал који се акумулише, омогућавајући тако овим процесом повећања свог волумена могућност реализације нових и већих циљева (нпр. куповину куће помоћу штедне која довољно дуго траје). Ако ипак сваки новац чија инструментална вредност укључује дефинисан, ма како далеко, крај у времену, јесте трансакциони новац. Прави капитал је онај новац за који се уопште и не узима да ће се заиста потрошити на било шта друго осим за куповину новог рада ради производње робе намењене продаји, тј. стицању новог новца, профитног или капиталног новца. Само новац чији је циљ стицање новог новца јесте капитал. И само такав новац, целином свог капацитета, претвара рад у посао.

за прибављање ове друге, неспецификоване инструменталне вредности, вредности која је независна од употребне вредности производа. За послодавца циљ је *профити*, капитални новац који он добија продајом прилике за рад, прилике коју је он створио претходним улагањем у актуализовање нечега што је пре тога била само апстрактна могућност о некој могућој (нечијој, али без конкретне спецификације чијој)⁴ потреби, могућност која ће своју коначну реализацију добити у *продаји и конзумацији*⁵ производа. Могућност да ту прилику „створи” послодавцу се отворила кроз одрицање да новац који има потроши – он га „троши”, улаже, у куповину рада уместо на куповину било ког резултата који се радом може постићи. Овом операцијом тај новац мења своју природу универзалне мере вредности производа рада и постаје нешто сасвим друго: капитал, новац чији је крајњи циљ производња новог новца, капиталног и потрошног, а посредни циљ, који се у овом односу појављује као средство за овај крајњи циљ, јесте производња неке робе која се може продати. Али у овој схеми новац и сам добија природу робе која се купује и продаје и која има своју независну вредност, тј. добра међу добрима, а и више нема само природу мере вредности, инструмента којим се вредности мере.

За радника, пак, циљ је *зарада*, новац који добија продајом своје способности да ради и производи нешто што му не треба али са чим може прибавити оно што му стварно треба или што стварно жели (а не само да о њему машта и да га прижељкује). Људи имају потенцијала за више него што могу да остваре, и ова разлика је независна од временског ограничења: због ограничености времена које им је на располагању људи не могу да постигну све што желе а иначе би могли (да имају више времена), али и независно од тога – у неком тренутку у коме се нешто ради могло би се радити и нешто друго (то је потенцијал), што значи да чак и када би људски живот трајао бесконачно дуго опет се не би могло остварити све што је „садржано” у том потенцијалу јер би у сваком тренутку *било могуће* још много чега поред онога што се ради. Рад је процес у времену и рад

⁴ Појмови „продаје”, „куповине” и „тржишта” зависе од овог одсуства конкретне спецификованости о чијој се потреби ради: *свако*, тј. било ко, може да се појави као *купица*, као што се и *понуца* односи на купца који није одређен унапред, већ је одређен само преко два своја својства: спремношћу да за понућену робу *плати* неку цену, и чињеницом да је он управо онај ко је спреман да плати више од других, тј. *највише*. Те две особине, и само оне, дефинишу *одређеног купца одређене робе*. Природа његове потребе за том робом, односно извор његове жеље за њом, не улази у ту дефиницију. Та природа је, као и новац, неодређена, тј. она сама, иако увек постоји, не улази у одређење релације било куповине било продаје. Када би све потребе могле унапред да се спецификују онда би могла да се организује „савршена производња”, без тржишта и његових „недостатака” и новац би променио своју природу: не би више било потребе за капиталним новцем и слободом одлучивања.

⁵ Производ се куповином „конзумира” без обзира на то да ли се, и како, он „употребљава”. Конзумација је тржишно извршена чином одрицања од вредности садржане у цени производа: производ куповином постаје својина купца, без обзира на то шта ће он са њим затим урадити. Купац се одрекао вредности садржане у цени, а продавац се одрекао производа и вредности коју он има. Те две вредности су размениле власнике.

је креативан процес; тим процесом се нешто што је могуће претвара у нешто што је стварно, али за то је увек потребно време и никада није довољно да се нешто само замисли (замишљање је такође процес, али је однос према времену у њему сасвим другачији). *Људски појеницијал* – који је садржан у својству људи да могу да одлучују и делају – обухвата различите способности: способност да се производе добра, да се та добра користе и троше, а такође и да се *стварају ириликe* да се производи и троши, и све је то међусобно испреплетено (потрошња, као *кујовина* чији је пандан *продаја* онога што је *произведено* индукује *ириликe* да се ради и производи и да се тај процес настави – рад производи нови рад). Акумулација рада производи *акумулацију ирилика*, и то јесте истинска реализација људског потенцијала, *капитал*.

С *треће* стране, рад нас испуњава смислом, тј. даје смисао времену у нашем животу. Наше време је ограничено, оно је, као и новац и посао, оскудно и зато драгоцено. Време нерада и ленствовања, нарочито ако није „заслужено” претходним радом, и није одмор, и испоставља нам осећај празнине и незадовољства: никакви циљеви нису постављени или није покушана њихова реализација. По нашој дефиницији живота као постављања циљева и покушаја њихове реализације следи да је то изгубљено време, време у коме се заправо није живело. У овом смислу рад је конститутивни део нашег живота, конститутивни део самог процеса живљења.

С *четврте* стране, рад пружа утеху и уточиште. Рад нас спасава од досаде и бесмисла. То што је на улазима у немачке концентрационе логоре писало „Рад спасава” није разлог да се мисли да није тако: у таквој врсти ситуација рад је вероватно једино и последње уточиште. У мање морбидној ситуацији пустог острва на које смо се насукали без наде да нас икада нађу чини се да је рад једина алтернатива очају и, можда, самоубиству. Рад даје везу са светом и осећај партиципације у укупности онога што постоји, ствара осећај макар привремене безбедности и *место животиња*, место на коме се живи (тј., ради, према претходном значењу рада по коме је рад живљење: постављање циљева и покушавање да се они остваре). Кроз чин и осећај *прихваћености* оквира у коме се ради (а тај оквир је садржај и циљ рада, место на коме се ради и овлашћење да се ради), ствара се институционални оквир који пружа уточиште од очаја пред током времена и привременошћу живота.

Осећај припадности који се тако ствара даје основу за део идентитета, професионалног и личног, и тако створени идентитет онда производи продужени осећај припадности, уз све што уз то иде: лојалност, обавезе, право на учествовање у разним друштвеним формама живота који се артикулишу у вези са тим идентитетом. Али рад такође утиче на то шта ће и какав ће тај идентитет бити, и у том смислу рад је у стању да нас промени и учини другачијим него што смо били или што бисмо иначе били. Управо ово својство има посебно важан морални аспект, и значајан део пословне етике се врти око таквих питања: Какав ћу човек постати ако подлегнем

искушењу да прихватим тај посао? Или: какав ћу ја то човек постати ако се привикнем да са лакоћом отпуштам или премештам људе? Или: какав ћу човек постати ако послушам то наређење свог претпостављеног? Одговор је, какав год да је, од непосредног моралног значаја: Ако прихватим морално ризичан посао онда ћу вероватно постати морално ризична особа (што је много вероватније него да ћу постати морални херој који је у стању да се избори са, по претпоставци морално сумњивим појавама у том послу); ако се „привикнем” да „не мислим” да су предмет мојих одлука живи људи почећу да их третирам као ствари; а ако послушам то одређено морално неисправно наређење свог претпостављеног вероватно је да ћу то поново урадити и да то неће бити изузетак. Природа посла који обављамо нас може учинити добрим или лошим особама, особама које ће имати самопоштовање и уживати у животу или особама које, зато што поступају рђаво, обезвређују себе и друге.

У овом смислу рад даје оквир животу, пружајући нам разне вредности повезане са утемељењем живота у шири контекст у коме се налази смисао, или се ми надамо да у њему можемо пронаћи смисао (смисао живота, смисао постојања, смисао света). То је једном „радно место” у смислу у коме то није само локација на којој зарађујемо „за живот” или за задовољство (према инструменталном значењу рада као средства за остварење специфичног, по првом, или неспецификованог циља по другом значењу „рада”), већ је то место које доживљавамо као проширење дома, интимно, удобно, место на коме се осећамо комотно и „код куће”, своји на своме. Посао, позив, професија и радно место су елементи идентитета: кажемо „Ја сам инжењер”, „Ја сам професор”, „Ја сам надничар”, али такође „Ја сам незапослен”, и тиме *дефинишем* не само *шита* сам него и *ко* сам. Ова одређења имају извештан *кастилински* призив, и готово да дефинишу *врстиу* људи којој неко *припада*. То одређење може бити шире и уже, са већом или мањом претензијом, и садржавати мање или више не само од социјалног бекграунда особе о којој је реч, већ и садржавати, и откривати, важне елементе вредносне структуре дотичног друштва. На пример, када се каже „Ја сам сељак”, или „Ја сам официр” или „Он је свештеник” то не одржава само врсту посла него и социјални статус, па понекад и (као и горе код „Ја сам надничар”) вредност личности о којој је реч, као када се каже „Он је домаћин”. Одржавајући социјални статус, оваква одређења такође упућују на врсту и степен социјалног успеха који је неко постигао у животу. Али такође и социјални статус успеха, који може радикално варирати од друштва до друштва и бити у великој мери независан од основног, инструменталног, значења рада, од укупне социјалне продуктивности и економске вредности појединачног па и целокупног друштвеног рада.

Економски значај социјалног статуса успеха је енорман, и вероватно нема крупнијег параметра у поспешивању економског напретка од тога. То је у суштини капитална вредност слободе: да се слободно, без друштвене забране и без друштвене препреке, постављају легитимни циљеви и

слободно покушавају реализовати. То се постиже одустајањем друштва од вишка социјалне контроле, која делује као тежак додатни порез и обесхрабрује, производи резигнацију и лењост, али и осећај комфора у очекивањима солидарности и партиципацији у зависти и пакости најчешће израженој кроз доминантне концепције агресивне дистрибутивне правде. Дистрибутивна правда често тежи егалитаризму, и економски и друштвено делује крајње дестимулативно и демотивишуће. Низак социјални статус успеха је огромна препрека за предузимљивост и постигнуће.⁶

Социјални статус успеха у раду отуда може, дакле, бити потиснут у корист других друштвених схема које додуше паразитирају на раду, али су се од њега у великој мери или потпуно отуђиле. На пример, ако упоредимо следеће две констатације: „Он је никоговић, ништа није наследио, све што има је стекао (тј. морао је да стекне) својим радом, и „Он је постигао пуно у животу, доказао је и себи и другима да може да оствари циљеве које себи постави” видећемо два потпуно супротна становишта према успеху, и степен *фактичке присујности* једног или другог становишта ће онда дефинисати и социјални статус успеха у неком друштву. Јасно је да се у првом случају ради о неком ко се социјално сматра безвредним или вредним презирања (можда је из лоше, тј. сиромашне, „куће”, или је просто одступио од места у који га социјална схема ставља, нпр. свештеникова кћер која је постала глумица, или професоров син који је постао бизнисмен); овде се ради о „затвореном” и „добро дефинисаном” друштву у коме се (унапред) зна „ко је ко и шта је шта”.⁷ У другом случају, пак, поствљање циљева и покушај њихове реализације, па и рад, има друштвену

⁶ Низак социјални статус успеха делује као и неуспех. Неуспех производи штету у губитку планиране зараде, али такође повлачи и психичке трошкове: обесхрабрење, губитак самопоуздања, губитак самопоштовања и коначно смањење способности да се добро и ефикасно ради. Низак социјални статус успеха делује управо исто тако, само на друштвеном плану: обесхрабрује планирање, тражи додатна оправдања зашто неко нешто хоће, а ако постигне то што хоће повлачи захтев за оправдавањем, и заправо извињавањем, успеха. У нашем националном односу према раду овакав став је веома присутан: једно од најбољих оправдавања за успех је „мука” – ако се неко „мучи” да би нешто постигао онда је то оправдано. Са друге стране, ако је неко нешто постигао ефикасно и релативно лако, онда се то осуђује и презире. Такво становиште је окренуто против ефикасности и иновација, и понекад добија карикатуралне облике: Успех се подноси, али ако је тешко стечен онда је то много „боље” – што по импликацији води у закључак да би било „још боље” да је напор био велики а успех врло мали или никакав!

⁷ У таквом друштву нико се неће усудити да изађе изван свог дела друштвене парадигме и да се одважи да ради више и другачије од очекиваног, или да поставља за ту улогу и то место непримерене циљеве. У затвореном друштву рад добија *ритуални* облик, и постаје циљ по себи, и зато великим делом губи своју универзалну, еластичну, инструменталност, што може да разори социјални статус реализације циљева и постигнућа, редифинишући социјални статус успеха на сам рад као чин: важно је – ритуално, у оквиру своје професије – радити, мање је важно постићи циљ рада. Савршенство и лепота изведбе добијају цену, ефикасност и успешност реализације губе. У овој схеми рад треба да буде извор радости и задовољства сам по себи, а не зато што се њиме нешто реализује. Међутим, питање је да ли се радост може конституисати ако се човек мора извињавати за успех који (можда и случајно)

дозволу, и такво друштво неће стагнирати и живети од акумулације рада претходних генерација, али неће бити ни унапред обезбеђених социјалних статуса (иако ће сви облици акумулације богатства из прошлости и даље давати своје позитивне и негативне ефекте).

Поред позитивне вредности рад може имати и негативну вредност. Рад је, *иетио*, напоран и тежак, бесмислен, понижавајући, отуђујући, нешто што као дозирао дневно понижење мора да се истрпи због своје инструменталне вредности, што је механичко, рутинско, понављајуће, што заробљава, што нам узима нашу слободу, што је досадно, депресивно, стресно, непријатно, итд. Традиционално, рад се сматрао не само нечим тешким, напорним и нечим што због тога треба избегавати, већ такође и понижавајућим у дословном смислу, нечим што није достојно слободног човека, знаком неслободе или нижег социјалног статуса. Аристотел каже да је рад нужен за добар живот, али управо зато што садржи нужност а не слободу он је „ропски” (*Политика*, 1256a30, 1253b25). Плутарх слично каже да „господа уживају у контемплацији над скулптуром великог мајстора, али сами никада не би узели у руке чекић и длето и допустили да буду покривени знојем и прашином” (Plutarch, *Lives*, p. 132).

У Библији рад је одређен као *казна* за првобитни грех, једна од последица изгона из Раја, али такође и, што је посебно важно, као последица стечене слободе коју је човек (Адам) стекао кушајући са дрвета сазнања. Иако је човек и у Едену имао задатак добијен од Бога да обделава и чува Рајски Врт (Бог је човека наместио у Рајском Врту „да га ради и да га чува” – *Посијање*, 2:15), тек након изгона из Раја рад је постао проклетство уместо, као што је претходно био, благослов. Уместо уживања у хортикултурној делатности као рекреацији, сада је требало радити да би се прехранило и преживело – због непослушности Бог проклиње Адама: „земља да је проклета с тебе, с муком ћеш се од ње хранити до својега вијека; ... са знојем лица својега јешћеш хљеб свој...” *Посијање*, 3:17–19) Иако се у даљем тексту Старог завета рад схвата као искупљење од првобитног греха а лењост осуђује, (*Приче Соломонове*, 6:6–11, 21:25), а у Новом завету Павле чак каже да „ко не ради не треба да једе”,⁸ ипак брига и фрустрација због напора, неизвесности и узалудности која у великој мери прати рад сувише окупира пажњу и мисао људи тако да их то одвраћа од онога што је истински важно: од истинског живота у милости Божијој. Бриге овога света и заводљивост богатства и моћи троше живот на безвредне или мање вредне циљеве. Брига и фрустрација, који прате овоземаљске манифестације рада (брига за преживљавање, брига за статус,

постигне. С друге стране *срамоти*а је радити нешто изван социјалне схеме (нпр. када универзитетски професор поправља кров своје куће у граду – за разлику од окопавања врта у викендици). Потпуно је неистражено колико овакви механизми обесхрабрувања, који се као препреке појављују вероватно у сваком друштву, имају коначног утицаја и колико непотребне економске штете се тако индукује.

⁸ Cf. fn. 15.

брига за сигурност, брига за будућност) ометају нас да се посветимо „истинском животу”, ономе што живот чини вредним живљења. Тако Исус, у Беседи на Гори каже: „Зато вам кажем: не брините се за живот свој, шта ћете јести, или шта ћете пити; ни за тијело своје, у што ћете се обући. Није ли живот претежнији од хране, и тијело од одијела? Погледајте на птице небеске како не сију, нити жању, ни сабирају у житницу; па отац ваш небески храни их...”

Рад достојан човека је када се раде интелектуални или креативни послови, и уопште када се ради оно што се жели, али нема никакве економске нужности да се економска исплативост – што је главни и најчешће једино важан састојак инструменталне вредности рада – поклопи са овом његовом ванекономском вредношћу и атрактивношћу. У класичној филозофији ово је одвело у становиште презира према раду, али ово становиште се не појављује само у филозофији, већ и у многим обичајностима које су следиле овај исти пут: рад је нешто негативно, нешто што треба презирати, нешто недостојно племенитог човека или интелектуалца, нешто што ваља избегавати, чак нешто недостојно слободног човека као таквог: људи су слободна бића, док је рад нужност, нешто што припада робовима (и осталим домаћим животињама), а онда и машинама – бићима чије се време не цени и за које је примерено механичко понављање истих радњи карактеристично за производни али не и за интелектуални или креативни рад.

Чини се, дакле, да рад може имати различите вредности. Од четири наведена смисла рада са позитивном вредношћу изгледа да само код трећег имамо назнаку његове интринсичне вредности. Прва два смисла одређују вредност рада директно инструментално. Четврти смисао такође, мада индиректно, даје раду инструменталну вредност. Али само други га доводи у контекст посла, бизниса, и то је онај смисао рада који је релевантан за пословну етику.

РАД И ПОСАО, ПРОФЕСИЈА И УЛОГА

Рад (*work*) је основни састојак сваког посла, иако није сваки рад посао (*business*)⁹. А да ли је сваки посао рад? У економском смислу и рад и посао се дефинишу преко своје инструменталне вредности. Рад који се

⁹ Реч „посао” у нашем језику означава различите ствари: у колоквијалном смислу та реч уобичајено означава рад који је укључен у економски ток, рад чија је сврха зарада, и место где се ради да би се зарадило, ради за новац: „На послу” означава место где се *ради* (а не пребива, забавља, путује, итд.) на тај начин али и време у коме смо „тамо”. „Имати посао” у великој мери следи ово значење: имати (стално или дефинисано) запослење, заснован „радни однос”, обезбеђен посао, макар за тај дан (*job*). Али реч „посао” такође означава и организовање, поседовање или вођење посла (*business*), значење које такође обухвата многе аспекте, од неког конкретног посла до посла уопште целе економије. Ове значењске многострукости и преливања су у великој мери извор нејасноћа и проблема у економији, укључујући и тешкоће у примени појма „правде” на разне аспекте рада и посла, проблема који се радикално компликује ако се прво не прецизира на шта се употребљене речи односе. Нпр.

економски артикулише улази у састав посла као фундаменталне економске категорије; сврха посла је производња економских добара и услуга (добра и услуга који се могу продати, који ће дакле постати предмет куповине), и обезбеђење прилика за продају рада (запослење, *job*), и заправо можда се може рећи да је основна сврха и функција посла социјална мобилизација рада. Главна друштвена функција посла је производња самог посла, производња прилика за рад унутар пословног односа, односно стварање прилике да се заради. Међутим, изгледа да иако је дефиниција економије, у којој посао има овако базичну функцију, слична дефиницији живота (постављање циљева и покушај њихове реализације), ипак изгледа да један од главних момената у пословној схеми – циљани резултат рада, добро које се нуди на продају и купује – једним својим аспектом стоји на граници али да такође једним делом излази из економске схеме. Ова амбиваленција се јасно види на примеру трговине: иако је трговина истовремено и рад и двострана релација између купца и продавца, *куповина* се јасно издваја у једну класу поступака чија је вредност *инструментална* само у једном формалном смислу, али је куповина у ствари, по моменту *стисања* који је ту кључан, поступак који чини *део* једне *циљне, интринсичне*, вредности. Зато и имамо утисак одређене асиметрије између куповине и продаје, доживљавајући ову другу нормално као *рад*, али не, барем не на тај исти начин, и ону прву. Продаја спада у рад, она је део укупног радног процеса и представља кључан део посла. Куповина, односно крајња куповина, испада из свих ових одређења, она може бити напорна али није рад, иако јесте део, једна страна, у пословном односу. (Куповина ради продаје, која чини саставни део трговачког посла, може да се третира као део процеса продаје). Пошто и тржишни однос тако једним својим кључним делом, (оним који чини процес продаје) спада у *рад* може се учинити да је домен пословне етике омеђен доменом рада као људске праксе. Али то није тако. Највећи део пословне етике се заиста односи на тај домен, али неке од основних вредности са којима имамо посла у пословном моралу тичу се и самог купца, као особе; на пример негативне вредности као што су штета, повреда или понижење у превари и обмани представљају важне проблеме у области пословног морала. Зато се основне вредности пословног морала, као што су поштење, поузданост и поверење, односе на шири опсег поступака од оних који се могу означити као „рад”.

Ипак, рад је, може се рећи, основа пословног морала, као што је и основа економије. Скоро свако мора да ради – да би преживео. Али и они који не морају да раде *зато* да би преживели обично раде, или покушавају да раде – јер у природи је људи да себи постављају циљеве које онда покушавају да остваре, и тај аспект њихове природе је кључна карактери-

„право на рад” ће бити потпуно различита ствар ако то уместо права да се ради (и не буде ометан у тражењу и извршавању посла) – *right to work* – значи право на запослење – *right to (paid?) job*. Када се параметри правде, равноправност или једнакост, примене на тако различите ствари добиће се веома различити резултати.

стика њиховог живота. Апстрахујући чињеницу да није свака реализација било ког циља рад, (али јесте, ако је стварно намеравана а не само замишљена, део живота), може се ипак плаузибилно рећи да се мора радити да би се живело. Неки морају да раде да би живели, – али да би било ко живео неко мора да ради.¹⁰

Није ни сав рад укључен у економију, било да није плаћен иако доприноси укупној количини добра у свету, било да је на неки релевантан

¹⁰ На овој вези рада и живота понекад се гради радикални појам правде. Тако, на пример, у Другој посланици Солунјанима апостола Павла (2 Сол. 3.10) налазимо тезу да „ко неће да ради не треба да једе”. Исказ има јасно морално значење засновано на приписивости одговорности: ако неће да ради (а, подразумева се да би могао) он онда злоупотребљава универзалну (у овом случају туђу) дужност да се помаже онима којима је помоћ потребна, „једући” тако резултат нечијег туђег рада (по правилу користећи неко од својстава дате ситуације које му омогућава да уђе у скуп оних којима је помоћ потребна, најчешће простим измицањем од посла). Теза не погађа оне који *не морају* да раде да би могли да једу (због акумулације рада), али повлачи начелну дужност да се ради и забрањује паразитирање на туђен раду (при чему наслеђено богатство није туђи већ „свој” рад). И наравно она не погађа оне који *не могу* да раде. Али ако у ово „не могу” није укључено да не могу зато што немају прилику, на пример ако не могу да се запосле, или ако их други људи лишавају могућности за рад који би они по својим способностима могли да раде (а ово лишавање не мора бити активно спречавање већ може бити, као што обично и јесте, непостојање прилике за рад због тога што су други људи већ искористили и попунили све расположиве прилике) онда ово Павлово становиште повлачи једну комунистичку основу за *право на рад* у једном јачем смислу од онога који је у складу (само) са негативном слободом на неспречавање – тј. право на стварну *прилику* за рад (право на посао) а не само право на неспречавање рада који је у складу са законом. Без тако схваћеног права на рад *нормативни садржај* који повлачи оно „не треба” не може да се конституише у неком стварном смислу. Нормативно значење термина „треба”, садржавајући једну препоручивалачку, па и прописивачку, димензију, захтева да се кондиционал у исказу „Ако неће да ради не треба да једе” отклони пре него што се максима примени; али да би се тај кондиционал могао отклонити онај на кога се максима односи мора уопште имати прилику да ради. Иначе максима неће гласити „Онај ко неће да ради не треба да једе” већ „Онај ко не може да ради неће јести”, што више уопште није вредносни већ предвиђачки исказ, али и повлачи питање зашто би *неспособности* за рад била основа обавезе на универзалну солидарност а да то не буде и *немогућности* налажења посла (од кога би се могло живети)? Ако можемо способне пустити да умру од глади због недостатка посла зашто то не би могли учинити и са неспособнима? Ако се одговори да је то зато што способни *могу* да раде онда ова комунистичка импликација нужно следи, иначе се не може рећи да они то стварно „могу”. Будући да су и способности за рад, без обзира на то што су оне и део идентитета личности, у својој *укупности* такође једно опште добро, *као ресурс*, то право на рад заиста прелази ниво права на неспречавање да се ради и садржи елементе једне *ојшће позицијне слободе*. Негативне импликације те слободе се онда могу, и морају, отклонити само тако што се незапослени (и беспослени) прво упућују да искористе неку прилику за рад, али су истовремено потенцијални адресати универзалне солидарности, једнако као и неспособни, уколико те прилике, *као могућности*, стварно не буде. Тиме је заправо сачувана једна јача општост права на рад од оне минималне која се може гарантовати негативном слободом, али и постављена граница латентној инерцији позитивне слободе где се право на рад претвара у право на плаћени посао. Сам апостол Павле као објашњење за строгост у примени максиме да „ко неће да ради да и не једе”, у наставку (2 Сол. 3, 11) каже: „Јер чујемо да неки неуредно живе међу вама, ништа не радећи, него окрајче и мијешају се у туђе послове”. Али, наравно, ако може да „окрајчи” и да се меша у туђе послове онда може и (нешто) да ради за себе!

начин „непотребан” или „сувишан” (па макар био и плаћен),¹¹ као што ни неке друге његове особине нису универзално распоређене, на пример напор или радост учествовања у њему. Али без рада није могуће учествовање у друштвеном животу. Рад је и иначе извор задовољства и самопоштовања. Ово последње је у вези са особином рада да „производи” смисао у потрошеном времену (а време је основа свега што имамо) – што се нарочито јасно види *након* што рад „прође”: чак и безначајни послови могу да доживљавају времена дају осећај смисла, а пошто је осећај смисла конститутивни елемент самог смисла то рад, с правом се сматра, има велику исцелитељску и искупитељску улогу. Рад који по дефиницији има инструменталну вредност може имати и интринсичну вредност, када је, као такав, извор радости и самоафирмације. Тада је одређено савршенство у самом обављању посла често важније од резултата тог рада.

Али рад има и једну другу важну, и може се рећи, изванредну особину: његови резултати се могу акумулисати. То омогућава концентрацију сопственог и могућност пеузимања туђег рада, па се може живети и од „минулог” рада, свог или туђег. Резултат туђег рада се може добити (преношењем, трансфером, као у породици, али и на разне друге, често тешко ухватљиве начине, или на поклон), наследити, или отети (опљачкати). Између самог рада, па и делатника који ради, и коначне конзумације резултата тог рада нема никакве унапред одређене трасе. А на неки начин нема ни потпуне коначне конзумације, јер се нови рад увек врши на претпоставци, или основи, целокупног претходног рада. (Та основа је тако нека врста „опште својине”). То је моменат који ће увек изнова давати енергију и могућност оправдања (преко могућности позивања на начело правичности) разним тезама о потреби редистрибуције и измени етаблираних схема привилегија и дискриминација које се успостављају управо на овој могућности акумулисања резултата рада у виду богатства и моћи.¹²

¹¹ То да неки посао није плаћен не мора нужно бити недостатак. Понекад може можда чак допринети успостављању *виших* критеријума квалитета од оних који би иначе важили. На пример, наши научни часописи обично не плаћају хонораре, због разних разлога међу којима се уопште не појављују неки који би се односили на висину критеријума за прихватање чланака за објављивање. Створена је таква атмосфера да то (више) нико и не очекује. Пошто је провера стварне вредности тих чланака нешто што долази веома споро и накнадно, то неплаћање хонорара донекле сузбија скрибоманију. Јер како би се, ако не по обиму, могла израчунавати величина хонорара? Али обим не мора имати никакву унутрашњу везу са вредношћу текста, као уосталом ни са количином труда (посла) да се он напише. Према томе, извесно понижење садржано у чињеници да се нешто ради бесплатно (што указује на општи друштвени презир према тој врсти делатности), комбинован са вероватноћом прогнозе да ће се текст игнорисати, исмевати или бити непринципијелно или малициозно критикован због несхватања и неудубљивања у његов садржај – што је све усмерено на опште обесхрабривање – има за резултат виши ниво захтева у мотивацији. Нажалост виши ниво захтева у мотивацији не мора бити праћен и вишим нивоом захтева у самокритичности, што онда увелико умањује ове позитивне ефекте (скоро институционалне) чињенице неплаћања ауторских хонорара или њиховог екстремно ниског износа.

¹² То је онај основ због кога се, на пример, не може напросто и без даљњег одбацити захтев за такозваном „обрнутом дискриминацијом” (коју зову још и „афирмативна акција”),

Те „привилегије и дискриминације” настају и као природан израз једне круцијалне особине оне основне артикулације оног рада који такође зовемо „посао” (*job*) (и кроз који рад добија друштвену функцију *нечије* рада), а та особина јесте једна институционална чињеница која се испољава као нека (професионална) *улога*. Посао није само *употреба* неких средстава за производњу неког циља, на пример вршење радњи у самој производњи, планирање или издавање наређења, – већ и цела институционална и контекстуална позадина, која му не даје само смисао већ га и омогућава. У том погледу посебно је значајна институција *улоге*,¹³ која употребу средстава, као што је нпр. издавање (пословних) наређења, чини *валидним*. На пример, да би неки разговор био испит на факултету није довољно да се постављају питања и да се на та питања одговара, већ и онај ко пита и онај ко одговара мора бити носилац одређене улоге – улоге наставника и улоге студента. Неки послови не морају бити тако зависни од улога – на пример ако сами кречите свој стан то још не значи да сте постали „молер”. Али кад (прави) молер крећи свој стан од није, зато што је то његов стан, престао бити молер. Ипак, кречећи свој стан он јесте више од молера: он одлучује, премишља се и мења одлуке о боји зидова или уопште одлучује да кречи или не кречи, што све није посао молера. Ако би молер у туђој кући предлагао да се нешто кречи или бирао боју онда би то било изван његове улоге. Али не нужно и веома далеко од ње: сугестија да се нешто кречи је само мало активнији однос према тражењу посла, а сугестија (али не и одлука) о боји је специфичан вид саморекламирања или део посла у ширем смислу, оном у коме се подразумева и, можда искуством а можда школовањем постигнуто, поседовање неких естетских знања која „обогаћују” основну професију. Уосталом, људи не могу да се сведу на пуке носиоце улога. Али ако би неки молер *одбио* да неку собу кречи бојом која му се не допада (или је, по њему, непримерена) онда би *испао* из улоге молера.

Улога професионалца повлачи тезу о некој експертизи, и повлачи питање о томе шта професионалци знају и шта на основу тога могу. Понекад, нао нпр. у медицини, то се, просто по логици врсте ситуација, које се јављају у оквиру праксе те професије и претпоставке о могућности експертизе, претвара, или има тенденцију да се претвори, у *интернализам*. Патернализам повлачи или подразумева циљано лажно аранжирање стварности кроз *манипулацију информацијама* (њихово дозирање или ускраћива-

као захтев за исправљањем старих неправди извесном дозом нових неправди. Ова наизглед неодржива теза (да је немогуће да обрнута дискриминација исправља већ учињене неправде чињењем нових неправди) мора да се одбаци одмеравањем снаге аргумената и контрааргументата – али само ако одбацивање буде резултат тог одмеравања; не може се одбацити унапред, што повлачи могућност да се можда уопште неће моћи оправдати њено одбацивање. (Тај пут отвара могућност оправдавања револуција и побуна, иако су изгледи за ту могућност по правилу доста оскудни, због превелике цене, расипништва и вероватне контрапродуктивности у постизању циља, који по претпоставци може бити и оправдан.)

¹³ О улози институције улоге у моралу cf. M. O s s o w s k a, *Social Determinants of Moral Ideas*, pp. 64ff.

ње), производећи привид стварности који се жели као да је садржај жеље истинита и celovita дескрипција стварности – уз запостављање „непотребног” или „штетног” дела комплетне дескрипције. И пошто изгледа да експертиза оправдава патернализам, произлази да експертиза повлачи оправданост неких манипулација. Пошто се у оквиру професије јавља и једна посебна врста међусобне лојалности – *колегијалности* – која није *улога*, али је ипак важна релација у пословним односима, све се то претвара у тенденцију да се створи један посебан *професионални морал*, са изразито особеним нормама у којима дијалектика односа између експертизе и манипулације поред патернализма може испоставити и многе друге морално сумњиве или морално неприхватљиве захтеве и резултате. (Тако *професионални морал* лако може постати неморалан!).

Наравно, уз ове чиниоце – *улога*, *експертиза* (стручност), *колегијалности*, итд. – појављује се као посебно релевантно питање *цене*, односно *плаћања*, и то питање никако није једнозначно. Претензија на оправданост патернализма или манипулације заснива се на специфичној вредности неке стручности где се као циљ поставља неко добро онога над ким се врши манипулација, односно онога ко је, по претпоставци „заштићен” патернализмом. На сличан начин нормативни садржај колегијалне лојалности треба да стручњацима пружи сигурност колегијалне солидарности, али опет уз претпоставку да је евентуална манипулација била у крајњем интересу манипулисаних а не самог манипулатора; њему та солидарност треба зато да омогући манипулисање, али сврха те солидарности јесте у томе да се обезбеде и сачувају *преживљивост* те могућност (дозирање и ускраћивање сазнања) да би се поспешила добра или спречила лоша сарадња и избегла одлука оних који нису компетентни, иако се, и заправо баш зато што се ради о њиховом интересу. Њихова одлука као и њихова сарадња на извршењу те одлуке потребна је за реализацију њиховог интереса у стварима у којима они нису најбоље судије свог најбољег интереса.¹⁴ Реализација тог интереса је оно што у ствари треба да оправда манипулацију, тако што ће дати основу за навођење разлога за такву врсту поступка. Манипулисање је оправдано као део професионалног морала *зашто* што је у интересу манипулисаних. Домен те оправданости не протеже се међутим и на поспешивање интереса самих „стручњака”, на пример њихове веће зараде (јер то би била нека врста крађе или пљачке) или њихове неке промоције (јер то би била превара).¹⁵ Зато остварење користи самих стручњака није оправдање већ злоупотреба тих механизма.

¹⁴ Ово изгледа супротно либералној тези да је свако, у стварима које се тичу њега самог а не других, нужно и увек управо најбољи судија. Видети Џ. С. Мил, *О слободи*, многа издања, гл. I и II. Међутим сам Мил оправдава патернализам у неколико случајева: деца, они који нису пунолетни у правном смислу и којима је потребно „да се други о њима брину”, као и „назадна стања друштва у којима се сама (људска) раса може сматрати малолетном”.

¹⁵ Мада ово друго није могуће сасвим избећи нити је, по претпоставци, *пошито* неоправдано – само је питање *артикулације начина* на који се врши: стручњак који показује велики успех ће постићи славу, која је најбољи (и најјефтинији) облик рекламе – али у *ио-*

Ово само још више заоштрава тезу која је имплицитно била присутна већ у горњем опису *ѿосла* који врши молер: *сврха* тог посла није била његова зарада (што на тржишту функционише као продаја његових професионалних услуга и *ѿосао* који из тога произлази), већ кречење. Његов *разлоџ* да ради на остварењу те сврхе међутим неће бити само то остварење, осим ако молер не кречи самоме себи (или, бесплатно, свом пријатељу). Само наизглед је молерова ситуација једноставнија од ситуације лекара који врши патерналистичку манипулацију над некомпетентним пацијентом да би га убедио да уради нешто што је, иако непријатно, важно за њега, пацијента, на пример да пристане на ризичну или тешку операцију. Јер могло би се учинити да се лекар *жривује* за добро другога, чинећи тако једну ризичну суперерогативну радњу, док код молера не можемо наћи такво оправдање па настаје питање зашто он уопште ради то што ради (иако се и он не жртвује). Њему, по претпоставци његове улоге, није *стало* до тога да нешто буде окречено (иако је његова „улога” да кречи), бар не у оној мери у којој је лекару, по замишљеној претпоставци његове *улоге*, стало до пацијентовог добра (може се поменути Хипократова заклетва, друштвени значај професије заснован на значају здравља, степен очекивања, итд.). Као да се те две улоге, које су у једном формалном погледу сличне – наиме да један лекар, има сопствени разлог за реализацију своје улоге (јер му је „стало” до здравља пацијената) а други нема такав разлог. Али у суштини основно питање за нас је овде исто: зашто ти људи уопште раде то што раде, па било да је њихова „жртва” за друге људе друштвено призната као специјално одређивање њихове посебне улоге и даје им специјална „права” (пошто та права не иду на њихову корист – као што је „право” да помогне ономе коме је помоћ потребна) или не.

Професионални морал сваке професије стоји на становишту сличном оном коју садржи овде описана улога лекара – да је професионалцу стало не само до перфекције посла него и до самог посла. То је део описа професионалне улоге, па било да је у питању улога као што је лекарева, или таква као што је молерова. Али у пословној етици тај део сваког професионалног морала није заправо нарочито релевантан – напротив: *ѿословни* аспект се састоји у релацији која је начелно независна од ове врсте личне, али за економску логију небитне заинтересованости. (Осим ако би то довело до *снижавања* цене рада, јер се део рада који је у потпуности покривен овом особном заинтересованошћу може успоставити пре и независно од сваке релације понуде и потражње; можда је то разлог што су по-

стиуику постизања успеха *ѿо* не сме бити директан циљ или део циља. Да би неко у односу на основни циљ спољашње постигнуће у овом смислу било морално оправдано оно мора бити *узгредни* („*колатерални*”) *учинак*. Овде се ради о једној од ретких (изван политике у којој „логика прљавих руку” има донекле своју легитимну примену) *ојравданих* примена „теорије двоструког учинка”, што опет указује да та теорија има стварно покриће за своје постојање и у овом домену, и да није ту *искључиво* ради могућих моралних манипулација. За детаљније упућивање у ову теорију cf. Richard A. McCormick & Paul Ramsey, eds. *Doing Evil to Achieve Good*.

слови уметника и научника веома често потцењени или понекад прецењени у односу на њихову стварну капиталну вредност).

Шта је онда оно у тој релацији што одређује неки рад као *посао* и која мотивациона снага стоји иза тога? Одговор треба да укључи онај њихов *разлог* који их наводи да буду у некој улози и да раде посао дефинисан описом те улоге (као и да инвестирају у припрему да то могу успешно да чине). Одговор на питање шта они имају од тога мора да се уклопи у релацију која може да постане *социјална чињеница* одређена *економским* критеријумом (а не неким другим вредносним критеријумом, нпр. критеријумом *допадања* или неким другим мотивационо плодним вредносним критеријумима, способним да произведу *интерес*, учинак да је актеру *стало* до нечега, нпр. религијски, психолошки, приватни и сл.).¹⁶

Иако сваки интерес коначно може да постане економски, ипак економија дефинише сасвим одређену релацију у коју неки интерес мора да се уклопи да бисмо дошли до одговора на питање како *рад* постаје *посао*. *Користи* је релација у оквиру које се мора налазити одговор. Кад тај одговор не би био у том оквиру онда би се у потпуности изгубио централни део значења појма *посао*, и *рад* садржан у послу био би или просто приватан (као кад ми који нисмо молери кречимо наше станове) или би био нешто друго, на пример непосредно добротворан (као код лекара који помаже у саобраћајној несрећи у којој се случајно затекао, или кад се „професионално” али не и „пословно” ангажује у својој породици). Може се наћи и *улога* која би омогућавала да се тај рад обави, чак и на систематичан начин, попут улоге свештеника који је „задужен” да помаже људима, чак можда свима без разлике и без дефинисане накнаде или чак без елемента обавезности у очекивању накнаде. Можемо тако замислити ритуалног „молера” или „лекара” (на пример у неком разуђеном и прецизно одређеном кастинском друштву) који такође ритуално крече или лече, као део своје улоге, а да за то не примају плату (било да за плату раде нешто друго,

¹⁶ Наравно, има ту и других чинилаца, и посао показује велику пластичност у својој артикулацији: напор и тешкоће садржани у раду повећавају његову тржишну вредност, али исто тако и изазовност или претпостављена важност циља. Све то тера људе да истрају на ономе што раде и преко границе користи коју од тога имају. Степен пожртвованости може далеко да надмаши чак и оно што се перципира или што стварно јесте интерес онога ко се ангажује на неком послу. Људи се жртвују за посао, следећи образац своје улоге понекад далеко преко сваког економског или личног интереса. И полицајци а не само научници могу да се одрекну остатка свог живота да би се потпуно посветили свом послу, или чак неком одређеном пословном задатку који, док се не реализује, потискује све остало. Људи могу нпр. да се посвете неговању старца и да томе посвете цео свој живот. Или могу да се посвете неком одређеном старцу и да се, када изврше тај задатак, окрену другим стварима, али са спремношћу на то да им тај одређени задатак узме и испуни и цео живот. Могу се посветити трчању маратона све док не победе, или одлучити да трче одређени број година и онда престати. Улога може да „ухвати” и „зароби” човека нарочито ако се инструментална вредност рада стопи са сврхом за коју је рад средство и замрзне на дужи период, или на цео живот. Као носилац улоге, ако га та улога дефинише, одређује, детерминише и ограничава, човек онда постаје средство за остварење неке специфичне сврхе. Тиме се укида универзална инструменталност рада као средства за било коју, сваку, сврху.

било да је то друштво у коме се дистрибуција добара врши на неки други начин). Апстрахујући неке друге тешкоће у замишљању неког таквог света, њихов „рад“ не би морао да се одреди у оквиру релације *корисџи*, иако би се појавила двојност сврха: различити циљеви самог рада и испуњавања описа улоге. Али пошто не би било користи за саме делатнике то се не би радило о послу *strictu sensu*.

Још би горе било у оквиру неке концепције која би се заснивала на *осећању* алтруизма или беневоленције – јер би тада била угрожена основна правилност (радило би се када и докле постоји неко такво осећање, дакле *произвољно*) и у таквом свету не би могао да се изгради кохерентан систем очекивања. Према томе, иако се можда не може доказати да систем у коме се посао веже за *илаћање* и *цену* јесте нужан, ипак ће бити да је он повезан са великим бројем значајних димензија нашег света и његовог могућег квалитета тако да се може рећи да је посао нешто што има две сврхе: своју непосредну сврху, али и сврху која представља, за саме оне који раде, разлог да то чине, а тај разлог јесте *корисџи*. Њихова властита корист, која се нормално изражава у облику зараде, или неког аналогног постигнућа. Дакле, да би неки рад био посао он мора бити плаћен.

Већ код Платона налазимо да стручњаци, и уопште радници, сами немају користи од пуког упражњавања своје струке, и да су њихова корист, коју постижу својим радом, и сврха њиховог рада две потпуно различите ствари (*Држава*, I, 345–346).¹⁷ Или боље речено рад је релација са две сврхе: свр-

¹⁷ Али Платон је, чини се, више склон да ту разлику види као разлику две посебне *вешџине*, једном оне посебне, на пример лекарске или грађевинске, а други пут као „вешџину зарађивања новца која иде уз“ сваку од ових посебних вешџина. (*Сф. Држава*, 25. *Сф.* такође: Аристотел, *Политџика*, 1257 а) *Друшџивени* карактер посла као званичног односа у раду (и у вези са радом), захтева међутим, колико могу да видим, да „вешџина зарађивања новца“ не буде неки посебан и независан поступак, као што би то била „вешџина кречења“ кад сам себи кречим стан (јер тај је поступак онда *џриваџан*, *незваничан* и нема друшџвени карактер), већ само *једна* димензија у *исџом џосџуџку* у коме је остваривање неке посебне сврхе његова *друџа* димензија, иако су наравно, *корисџи* које се остварују реализацијом тих различитих сврха различите: па је Платон у праву да се нека корист остварује и онда када се ради без плате. Али то има занимљиве и далекосежне последице на одређење званичности (службености) у појму „посла“ отварајући пут таквој максимизацији општег добра (опште користи) која је независна од његове дистрибуције и чак жељености. Далекосежност раздвајања ових двеју димензија „посла“ најдиректније долази до изражаја на најосетљивијем месту, у политици; наиме ако би „отворено примали награду за своје вршење дужности“ политичари би могли да се назову „надничарима“ – термином у који је очито инвестирано неко одређење срамоте – а „не воле ни да их зову лоповима зато што су се на власти кришом обогатили“; *cf. ib.* стр. 26. То је појам политичара који онда омогућава Платону да каже да он „треба да мисли само о добру поданика и потчињених, па било да је то државно или приватно деловање“ (*ib.*). Чије деловање? Строго гледано политичарево, али он такође не може онда наћи у себи никакво ограничење да добро „поданика и потчињених“ не остварује *колико џод може*. А може више него што они можда желе или могу да поднесу (и друкчије него што *они сами* мисле да треба), из чега онда *џаџтернализам* произлази са одређеним степеном нужности. Политичари тако раде у корист других *не џиџајући их*, јер су компетентни (знају шта треба да се уради за опште добро, и једино они то знају) и због тога овлашћени да тако поступају. Шта би било када би лекари и молери почели да нас лече и да нам крече – *не џиџајући нас?*

ха рада нашег молера јесте, за нас, кречење, али и, за њега, зарада. Посао је релација која се конституише у оквиру ове двострукости сврха, а корист је својство које се у тој релацији постиже реализацијом тих сврха, сваке од њих. Корист сваке од њих је, међутим, независна и одређење посла је управо у томе да се две међусобно начелно независне користи повежу на један правилан и законит начин. Процес тог повезивања представља конституисање посла (нормално тај процес представља неку форму уговарања), при чему разни сегменти те позиције могу доћи у сукоб. Осим основног сукоба између користи самих тих двеју сврха (поскупљење једне повлачи појефтинљење друге и обрнуто), ту је и сукоб између улоге професионалца у неком послу и његове цене. Наиме свако покушава да посао одреди тако да свој рад (или врсту свога рада) прода што скупље: али ако у улози професионалца „држи до себе”, тј. до што вишег стандарда професије, онда он треба да буде спреман да ради боље, тј. више, за исту зараду – и тако свом послу обара цену и себи смањује корист. Пошто је за делатника сврха посла корист, односно зарада, а зарада се изражава у новцу (ради се за новац), онда би у новцу, у коме се изражава и цена, требало да се изражава и количина рада, то повлачи да би за више рада требало да се добије више новца, што значи да му улога професионалца (за разлику од *својстава* професионалца, његовог знања, степена његове обучености, увежбаности, итд.) може сметати да наплати ону разлику за додатни труд који произлази из професионалног односа који тражи што *виши* квалитет.

Али то је само једна од финијих морално релевантних тензија у оквиру пословног односа. Та тензија у однос конкуренције, о чему ће на другом месту бити више речи, уноси једну двострукост – наиме поред основне конкуренције око боље продаје свог посла ту се појављује конкуренција у, да се тако каже, „савршенству” посла, што се изражава у задовољству да се буде добар стручњак (са тенденцијом; што бољи, бољи од других, најбољи), и уопште да се буде задовољан собом (да се буде задовољан степеном сопствене самореализације).

Основна тензија произлази међутим, из могућности да се са *мање* рада добије *више* новца – у поступку у коме се запоставља специфична сврха посла. Тако општа сврха посла – приход – долази у сукоб са посебном сврхом посла – производњом *одређене врсте* добара – и свим оним условима, претпоставкама и правилима које та производња подразумева и који су многи и разноврсни и често захтевају велику прецизност и строгост, искључујући тако максимализацију профита као једини или најважнији непосредан циљ. То није, како се понекад узима, сукоб између наводне обавезе бизниса да промовише опште добро, рецимо доприносом у решавању ургентних социјалних проблема, и његове основне усмерености на приход (уколико није део саморекламирања то је вероватно само једна пролазна мода и симптом извесне друштвене неуређености)¹⁸, већ сукоб између кру-

¹⁸ Разорну критику наводних обавеза предузећа у промовисању општег добра независно од описа њихове основне делатности, што се понекад доживљава и као обавеза (или при-

цијалних унутрашњих претпоставки неког посла и могућности да се ублажавањем или напуштањем неких од тих претпоставки може, барем краткорочно, остварити већи приход. Ако се мање квалитетан рад може продати по већој цени онда би тржишни закон захтевао да се тако и уради и постигне максимална цена. Додуше, конкуренција ће учинити да делује и супротан процес по коме се нуди више за исту цену (или једнако за мању цену) да би се уопште продало. Али, можемо се питати, шта нас ограничава да тамо где нема конкуренције, где на пример можемо сакрити лош квалитет и приказати га бољим него што стварно јесте, тако и не учинимо. Јер ма колико конкуренција могла бити савршен регулатор тржишта, чињеница је да сама конкуренција никада не покрива целину тржишта и кроз време и кроз простор и да у том међувремену и међупростору постоји огромно поље за манипулацију понудом и потражњом и произвољност у формирању цена.

Чини се да у таквој ситуацији морамо директно да се ослонимо на примену *моралног* критеријума који једини може обезбедити комплетност вредновања у позитивном правцу. Превара је додуше кажњива, али ефикасност претње казном, ма колико била успешна, не може покрити ово питање у два смисла: прво, не може покрити оне случајеве који се неће открити (за које је вероватноћа да се неће открити практично потпуна), али и друго, важније, претњом казном се уопште не може обезбедити мотивација да се постигне *максимални* квалитет (што је одлика „доброг мајстора” и ствар његове уклопљености у етос свог посла): правно се може постићи само то да ће се радник трудити да његов посао задовољни *минимум* (а не максимум!) квалитета који је потребан да се избегне казна (ако превара буде откривена). Овај етос, тј. опште прихватање норме да се ради „максимално добро”, јесте додуше *дугорочно* економски оправдан, јер се на крају тако постиже више, али он није уграђен у сам економски механизам радног процеса, ни као нормални очекивани део његове економске мотивације ни као део механизма конкуренције. Он мора да дође *сио-ља*, што се и дешава, и што и чини тако драстичну разлику у квалитету рада између појединих друштава.¹⁹ Тако да на питање шта нас ограничава да тако и учинимо тамо где нема конкуренције (што се, поред осталих

лика) бизниса да окаје првобитни грех свог постојања или да добије неку врсту indulgenције за успех (који је централни параметар у бизнису), као и нека врста става *nobless oblige*, критику која је конклузивна независно од других, компликованијих импликација таквог становишта, можемо наћи у чланку Милтона Фридмана *The Social Responsibility of Business Is to Increase Its Profit*, који се може наћи у многим антологијама, нпр. у T. L. Beauchamp and N. E. Bowie, eds. *Ethical Theory and Business*, Prentice Hall, Englewood Cliffs 1993, pp. 55–60.

¹⁹ Тако је код нас, на пример, део „мајсторског етоса” да забушавање није нечасно уколико није откривено (а често се и уопште не доживљава као нечасно), што повлачи као нешто најнормалније да се они морају контролисати преко сваке мере (и безнадежно, јер их морају контролисати они који их изнајмљују, а који су по претпоставци недовољно компетентни), да је део очекивања да ће они свој посао да ураде лоше (а не добро), да остављају послове незавршеним и да се то штавише скоро очекује – и уопште да је ниво поштовања и самопоштовања екстремно низак. То није тако у сваком друштву.

случајева одсуства конкуренције, често дешава *након* тренутка склапања посла, због превелике тешкоће да се неквалитетни радник брзо и ефикасно замени) и где ефикасно можемо сакрити лош квалитет и приказати га бољим, поготово ако се то по претпоставци никада неће открити и неће угрозити дугорочно опстанак на тржишту, једини одговор је моралне а не економске природе: да се тако изражава непоштовање према другима и према самима себи и тако умањује вредност рада и онога ко ради: да онај ко то ради тиме понижава сам себе (без обзира што он то може рационализовати као понижавање других, оних које вара и којима наноси штету – Bowie, 1998).

ПРАВДА, ДИСТРИБУЦИЈА РАДА И МОРАЛНА ОГРАНИЧЕЊА – РАД, ПОСАО И ПРАВДА

Ако садржај морала, сваког па и пословног, схватимо као систем или скуп прописа којима се наши поступци *ограничавају* тако што се морално забрањују они поступци који производе морално неисправан резултат или имају неморалну сврху независно од својих осталих сврха и добара која се постижу реализацијом тих других сврха, онда се пословни морал састоји у спецификацији једног одређеног скупа таквих ограничења.

Ограничења су и иначе једна чињеница живота, а морална ограничења су често у основи оних ограничавања која добијају правни или политички облик. Али потреба за моралним ограничењима настаје на неким другим постојећим ограничењима, као свршеним чињеницама, и та се потреба изражава као претпоставка о нужним ограничењима у одлучивању о томе шта и како треба да се ради. На пример ако има више радника него радних места онда је то једна чињеница која се не може заобићи када се одлучује о процедурама запошљавања јер детерминише не само опсег могућности који стоји на располагању већ и то која ће питања *итиме* постати релевантна: питање правичности у тим се процедурама не би ни постављало када не би било ове *свршене чињенице*, чињенице која је заправо израз оне основне *оскудице* која стоји у самој основи економије. (Питање правичности се не би ни постављало, као што се и не поставља, *итамо где је могућа савршена и айсолућна примена правде*). При том ова чињеница не мора бити нужна ни у ком другом погледу осим у својим импликацијама унутар система неке одређене дистрибуције прилика и добара. Она није, нпр. логички нужна – свако би *могао* нешто да ради – нити је њен основни позитивни смисао, наиме да без начелног вишка радника нема квалитетне продуктивности ни могућности довољно прецизног економског санкционисања лењости и радне недисциплине, нешто за што уопште није могуће изнаћи ни замислити квалитетну замену. Али по својој *свршености* та чињеница отклања таква питања и питање правде усмерава у једном ограниченом правцу, у нашем случају на поступак запошљавања и

правила која одређују тај поступак. Јер незапосленост се рачуна у проценти, али онај ко је незапослен је незапослен потпуно, „сто посто”. Дискриминација у запошљавању повлачи питања правичности *унућар* важећег система вредности, наиме она не повлачи питања о томе да ли је нужно да постоји незапосленост или да ли је баш конкуренција за радна места и могућност губитка посла праведно средство утеривања економске дисциплине – питања која су сасвим легитимна када се има у виду друштво као целина – већ *на основу ирејћосћавке* да посао неће добити сви који то желе она повлачи питање *ко ће бити онај који ће добити посао и зашћо*, тј. питања правичности, али и рационалности, ове или оне врсте поступака приликом запошљавања, или ове или оне врсте „радних права” када се једном већ запослите.

Питање правичности „унутар система” није исто што и питање правичности система гледано „споља” – али то не значи да особине система „изнутра” не одређују какав је тај конкретни систем као такав: када се знају механизми *бољег* регулисања проблема незапослености *и систем* ће бити *бољи*. Ово је важна поента: она показује да оцењивање система „споља” – без улажења у његове „унутрашње” особине – није могуће (јер увек ће предмет вредновања бити нека таква „унутрашња” карактеристика), али то повлачи да је, или може бити, *веома ишешко* упоређивати различите системе: то ће се упоређивање на крају *свесћи* на упоређивање *конкретних* својстава, којих по претпоставци има веома пуно и која се могу упоређивати у многим, веома различитим, комбинацијама.

Класична је економска претпоставка да се рад – у *процесу* производње (при чему „производња”, наравно, означава производњу било каквог *економског* резултата, нечега што се може продати и за шта постоји неки купац, па је сваки посао онда у том смислу „производња”) – узима као *ресурс*, попут сировина, машина и капитала. То *повлачи замењивост* једног рада (радника) другим; на пример, када је један професор одсутан може га, на заказаном испиту, заменити неки други професор, као што и одсутног шофера аутобуса може заменити други шофер. Вредност овако схваћеног рада је потпуно инструментална. Она је инструментална у оба смисла у којима то може бити, као што је горе показано, – и у односу на посебну сврху (на пример *сићурност* у случају полицијског или *здравље* у случају медицинског рада) и у односу на ону општу сврху рада коју представља зарада. Иако је рад и сам по себи извор задовољства и других вредности, он је у процесу производње по свом основном вредносном одређењу инструменталан – и посебну сврху може остварити неки други радник и општа сврха се може остварити неким другим радом. Посао није нужно везан за неког одређеног радника а зарада није нужно везана за неки одређени посао. И радник се може заменити и за зараду није начелно битно којим је одређеним радом остварена.

Ова општост инструменталног карактера рада радикално сужава и има тенденцију да укине релеванцију *улоге*, друштвене и професионалне, у оства-

рењу потенцијалних сврха рада. Неки послови, пошто се заснивају на специфичним овлашћењима, биће дефинисани одређењем неких улога, али унутар улоге опет ће важити ова логика. Та логика се снажно противи потреби, и захтеву, да у процесу посла људи буду третирани са одређеном врстом поштовања тако да њихов морални интегритет буде *начелно* сачуван, да такав третман буде обавезан и да свако за себе може са пуним правом да очекује од свакога другог такав третман. То је онај третман који узима *учеснике у раду* заправо као *џарџинере у џослу*, и то је вероватно главна тензија радног односа и главни извор дилема и питања око исправне и пожељне артикулације односа тих двеју димензија човековог учествовања у раду. Узети као ресурс, људи као радници су у процесу рада само један чинилац као и, на пример, машине, које на многим местима могу да замене људе (на исти онај начин на који су и сами људи међусобно замењиви), али исто тако људи су као учесници у том процесу носиоци овлашћења и моћи одлучивања, који им дају права на учествовање у приходу који се остварује тим радом. (Може се ставити приговор да је то и са машинама исто тако случај: моћна машина може да „уради” више и „заради” више, али то још увек не значи да машине, као ни животиње или робови, који сви морају да се „одржавају” – да се хране, да се чувају и негују, да им се обезбеђује гориво, да се одржавају и поправљају, итд. – *учесници у расподели добити*). Аксиолошки статус носилаца овлашћења и моћи одлучивања и аксиолошки статус ресурса битно су различити иако се као својства налазе на истом месту – у истом човеку.

Морално решење проблема састоји се у изналажењу оне демаркационе линије до које је допустиво, и преко које није допустиво, људе третирали као ресурс, тј. *и као ствар*, а од које се они као предмет обавезног универзалног поштовања морају узимати као носиоци посебног права на моралну и правну заштиту.²⁰ Једно могуће решење да се овај вредносни сукоб избегне јесте у таквом одређењу радне хијерархије као нечега у чему се испољава само радни аспект процеса производње, али се њиме не утиче на основни морални статус било ког учесника у радном процесу и на моралну равноправност као конститутивни елемент тог статуса. То повлачи да се одређење „ресурса” прошири на све учеснике у том процесу а не да се ограничава само на оне који у радној хијерархији стоје *ниже*, оне који су у позицији *да слушају*, и који извршавају (радна) наређења, односно да се *унутар* радног процеса *узима* да су *сви* ресурс који је *функционално* распоређен у пословну хијерархију али тако да у том процесу ниједног тренутка *нема* *ројског односа*, односно да се ни у једном тренутку нико не узима „просто као ствар”, тј. ресурс, већ „увек и као сврха”. То се лако постиже када се у радном односу успостави *форма службености*,

²⁰ Овде ваља упутити на Канта и ону формулацију категоричког императива у којој се ово непосредно види: „Поступај тако да човештво, како у својој властитој личности тако и у личности свакога другог, узимаш увек и као сврху а никада само као средство”. Cf. И. Кант, *Заснивање метафизике морала*, Београд: БИГЗ 1981, стр. 74. такође Bowie, 1998.

и када се не подразумева да неравноправна дистрибуција овлашћења на одлучивање повлачи ишта изван самог пословног односа у раду, када је ова форма транспарентна и прецизно дефинисана радном сврхом и вредношћу те сврхе. Зато је најбоље, а често и једино исправно, ако је ова вредност изражена у новцу (уместо у почастима и привилегијама), без обзира што ту вредност одређује онај ко је у пословном односу надређен: ако се нпр. новчана надокнада изражава искључиво у функцији вредности сврхе, што се постиже транспарентном универзалношћу самог пословног односа, надређени ће имати пун капацитет да самостално и по својој најбољој процени – то је управо његов посао – одређује свачију „плату” у складу са тим колико било чији посао стварно контрибутивно вреди у односу на циљ реализације постављене пословне сврхе. У том случају надређени ће имати максималан, тј. пун, капацитет потребног пословног овлашћења, као што и треба да буде случај, али ће и он сам бити део општих пословних ресурса (укључујући и својство замењивости карактеристично за ресурсе, па и ретке и драгоцене ресурсе у какве спадају квалитетни менаџери), и неће бити ништа мање „роб посла” од било ког другог на хијерархијској лествици пословних улога. Његова одговорност, и у складу са тим и његова зарада, ће бити већа, али степен „својинског” односа над самим послом биће начелно исти.²¹

Према томе, ако се појам „рада” одреди тако да укључује све који стварно²² раде, дакле и менаџере (који заправо раде више и важнији део посла), онда би се видело да сукоб између *рада* као ресурса и учествовања (или „партнерства”) у *послу* није нерешив: *сваки* радник, укључујући и оне на врху који доносе стратешке одлуке, начелно је замењив (али свака замена увек има своју цену) јер је његов рад (попут капитала, сировина или времена) ипак само ресурс који треба да се у производ угради као његов „састојак”. Али за разлику од тих других врста ресурса (и за разлику од рецимо животиња и, можда само засад, робота) *радници*, тј. сви који су у радном односу, *примајући неку плату за свој рад*, морају такође, као предмет посебног аксиолошког статуса који повлачи моралну бригу и правну заштиту, да се третирају *различито* од тих других ресурса. Тако се *зарада* (као плата или у неком другом облику) показује као морални показатељ посебног аксиолошког статуса „радника”, статуса по коме они нису само ресурс и не могу да се сведу на онај (нижи) аксиолошки статус ресурса (статус ствари) који овај као такав има. Индикатор овог вишег аксиолошког статуса јесте зарада *као таква*, независно од њене висине: свако ко *рада*јује *за себе*, на основу свог рада, и ко претходно има слободу да одлучује о томе да ли да ради (слобода која се не преноси у овом свом

²¹ Не дословно исти, већ сразмеран потреби коју његово место у структури посла захтева, па ће начелно бити лакше заменити радника него предрадника, али ће замењивање бити подложно потреби једнаког оправдања без обзира на функцију: биће оправдано заменити тамо где за то постоји оправдана потреба, било где да је то.

²² При чему појам „стварно” такође мора да се прецизира.

виду на сам рад, гледано изнутра, али у односу на тај, или било који посебни, рад остаје трајно ту споља) јесте субјект који *суверено*, слободно, улази у пословни однос. То се сасвим јасно види на примеру *ројског рада*, у чијем појму зарада нема конститутивни значај (за оне који раде, мада то може имати за оне који их, као и машине, изнајмљују да обаве неки рад).

Ипак, аксиолошку разлику између статуса ресурса и статуса учесника није лако одредити јер статус учесника није конститутиван за рад: и ропски рад, као и машински рад једнако је рад као и људски. И наравно, може да се *наплаћује* (или да се изнајмљује, нпр. неко предузеће може „своје” раднике, као и своје машине, да изнајми, за надокнаду, неком другом предузећу). Она наизглед небитна разлика овде јесте у томе што рад машина (или робова) не *наплаћује* машина (нити роб), већ неко ко је њихов *власник*. (За оног ко би био у *ишаквом* односу *наплаћивања* морало би се, што је бесмислено, рећи да самог себе третира као свог сопственог роба!). Али када *једна* компанија изнајмљује своје раднике *другој* компанији, било да их стварно шаље на неко друго место или пак само „узима посао” од ње – овај елемент изнајмљивања *смањује* ову аксиолошку разлику јер се у њему, као поступку, не може, ни претходно (у преговорима) ни накнадно (у изведби) *издвојити* онај део који чини „чисто” људски рад (део рада) из *укупне количине рада*.

Ту разлику је тешко дефинисати ако се инсистира на томе да учествовање или „партнерство” у радном процесу не повлачи неки вид успостављања *власничког или квазивласничког односа*. Било какав вид власничког односа над, упрошћено речено, „радним местом” (или *приликом* или *могућношћу* да се ради неки одређени посао) укида међутим просту универзалну *заменељивост* и уместо ње уводи њој супротну снажно дискриминативну релацију *искључивости* (карактеристичну за својину). Без обзира на заменељивост и радника и машине, *замена* „радника” (човека) тако постаје један поступак који је сложенији од замене машине. Да би се заменио одсутни радник потребан је не било који други радник, већ само онај који је, у тренутку замене, већ успоставио „радни однос” (мада савремени капитализам све више уместо „*on call*” радника користи агенције које изнајмљују раднике на дан или сат, дакле дословно привремено).

Међутим, заменељивост није само природна особина рада као таквог (да посао може извршити и неко други) већ има и једну другу, чисто економску, димензију, а то је утеривање радне дисциплине. Као што су робе економски вредне зато што су у оскудици, тако је и рад економска категорија не по уживању и другим својим позитивним особинама, које свакако има, већ по негативном својству *најора* и *дисциплине* који су потребни да би се конституисала економска санкција успеха и неуспеха. С друге стране, укупна количина могућности и прилика да се уопште ради спада у опште добро, а у извесном смислу и укупан резултат рада јесте једно друштвено добро. Ово друго, коначни укупан резултат, даје неко морално,

иако само начелно право приступа резултату и учествовању у његовој подели, али је оно прво, скуп у свету постојећих могућности и прилика, основа на којој се може градити захтев за поштовањем личности (оних бића која учествују у поседовању ствари и приступу могућностима да се оне мењају и производе), а тај захтев једним својим делом укључује квазисвојински однос над (постојећим, заузетим) радним местом, а другим делом укључује неко начелно право на приступ стварним могућностима и постојећим приликама да се уопште ради.

Ствар постаје још сложенија кад се гледа изнутра – где се као релевантно појављује текуће одлучивање у самом процесу рада, од планирања преко распореда и извршења рада па до расподеле његових резултата (успеха и неуспеха). Све се то додатно компликује независним моралним и квазиморалним разлозима, као што су захтев за пристојном минималном зарадом (која можда није зарађена), стеченим правима и начелом универзалне солидарности. Кад се томе додају различите традиције и њихови сплетови, који у огромној мери одређују однос према раду, видећемо да ће и домен могућности и конкретна артикулација прилика у њему бити различити, а биће различита и могућност успеха унутар тих различитих схема. Отуда нешто што је по неком важном аспекту исто (на пример капитализам) може на разним местима бити веома различит. И може да се мења. Па и да има различите моралне импликације и одређења.

Радна права; запосленост. Насупрот великој слободи²³ садржаној у начелу потпуне добровољности имамо *законску регулацију* која не допушта такву слободу и чије важење по претпоставци ограничава ону привременост коју слобода садржана у добровољности садржи. Законском регулацијом се ограничава морална произвољност у конципирању и артикулацији пословних и радних односа. Ограничење међутим, треба да буде добро образложено, тј. засновано на добрим разлозима. Главни разлог за законско ограничење произвољности садржане у слободи делања по претпоставци није, наравно, просто ограничење слободе предузетништва већ *ошклањање нејравди* које потпуна или (пре)велика економска слобода може да произведе. Правда је нешто за што се не може очекивати да ће доћи са-

²³ Слобода заснована на начелу добровољности је ограничена само индиректно, опсегом стварних могућности и количине и врсте прилика које могу бити различите од ситуације до ситуације. Законско ограничење слободе је директно, било да су она заснована на моралним разлозима (јер морал не мора имати ефективну моћ ограничавања слободе), било да су заснована на изванморалним разлозима (као што су разлози ефикасности или скупоће). Сврха закона управо и јесте ограничење слободе. То се постиже тако што се законом неке могућности (које представљају могући садржај слободе) директно и под претњом санкција *забрањују* и тако искључују из домена слободног делања. Тиме се дефинише опсег легитимне слободе: иако је кршење закона такође ствар слободе (закони се могу кршити само слободно, иначе немамо посла са кршењем закона већ евентуално природну појаву), ипак се може рећи да прекршилац закона *нема* легитимну слободу да то чини. Кршење закона није слободно. Зато је законска слобода мања од оне која је „садржана у начелу добровољности”, тј. целе слободе: она је само део слободе слободе делања, која је опет само део слободе замишљања (која је ограничена само логиком и стварном снагом имагинације).

мо од себе, чак и ако је нико неће стављати у питање. Правно регулисање треба да то обезбеди, да унесе ред, равноправност (међу учесницима у послу као и међу самим предузећима) и могућност утеривања правде. Код опште правне регулације пословних односа ово последње неће бити само обезбеђивање важења уговора, ма какви да су они, већ ће увести неки принцип правде по коме неће, на пример, сваки уговор бити праведан иако је у минималном смислу (формално) исправан. Општи принцип правде захтева да нико не треба да буде третиран другачије од било кога другога изузев на основу *стварних и релевантних разлика*. Није довољно да разлике буду *стварне* (на пример разлика мушко-женско) већ је потребно да те разлике буду *релевантне* (поседовање или непоседовање потребних квалификација, способност да се преузети посао изврши квалитетно, углед стечен доказивањем на раду, и сл.). То повлачи да стварне разлике могу бити релевантне у једној ситуацији, а ирелевантне у другој (нпр. то што је неко низак дисквалификоваће га за кошаркаша али не и за шахисту, где ће нека друга својства бити релевантна). Исти је случај и са поступцима – они такође морају да се морално разликују на основу стварних и релевантних а не било којих разлика (случајних, небитних, измишљених, важних само са неке доктринарне или идеолошке тачке гледишта).

Али шта је релевантно (унутар стварно постојећег) одређује се *правилима* која имају посебан значај у регулацији. Тај значај је вишеструк. Правило чини *званичном* и, често већ или чак само на основу тога, видљивом разлику између дозвољеног и недозвољеног. Радници и службеници ће онда по инерцији имати тенденцију да тако и поступе, што значи да ако не поступе тако морају да савладају неки отпор потребан да се донесе одлука којом се то правило крши. То омогућава и међусобну контролу, али и позивање на правило у ситуацији конфликта или дилеме – на пример када се подређеном издаје наређење да уради нешто што регулацијом није предвиђено (или је чак забрањено), али и кад надређени издаје наређење које наилази на отпор, или када руководилац има прилику да изда наређење за нешто што му се чини неисправним па се може заклонити иза правила или пак може, позивајући се на неко правило, одустати од прилике и избећи да поступи неисправно иако је то можда у пословном интересу. Правила би требало да буду тако артикулисана да штите свакога.

Ако се пак правилима регулације принцип релеванције крши, а нарочито ако се сматра да су она морално неисправна зато што су ирелевантна, појављује се прави конфликт дужности; на пример, појавиће се дилема да се сакрије податак о годинама или трудноћи као ирелевантан услов за запослење иако се захтева правилом да се у упитнику испуни рубрика у којој се то пита. Морална дилема овде је очита, али она указује и на своју дубљу основу – на име на то да су они који одлучују *соседници*, и у том смислу делом *власници*, прилике о којој се одлучује, и да *одлучивање није чистио процедурално ишћање*, јер прилика може бити јединствена, дугорочна, ретка, као што и услови којих се држе они који одлучују могу

бити мање релевантни од других услова које они можда и не узимају у обзир. Тешкоћа да се утврде, као и да се уопште уоче, релевантни услови расте са сложености и повећањем захтева одговорности у послу о коме се одлучује. То што та тешкоћа уопште постоји, и што важи (у мери у којој стварно важи) теза да послодавац *не треба* да поставља ирелевантне услове (а нарочито ако се каже да он *нема права* да поставља такве услове), као и да у степену релеванције треба правити одговарајуће ризике, повлачи или сугерише тезу да је „посао” у неком смислу опште добро, и да у основи права да се одлучује треба да буде компетенција а не власништво над приликом да се одлучује. Све је то заправо само једна потврда тржишног закона – јер они који одлучују само на основу тога што су у прилици да то чине а не осврћу се пуно на квалитет (односно релеванцију) разлога за одлучивање вероватно ће пропасти на тржишту²⁴ – али ако на одређење релеванције стварно пријањају нека одређена права онда из тога следи да су прилике и могућности у општем и свачијем власништву, и да принцип правде није у супротности већ да је у сагласности са тржишним принципом. Јер ако је компетенција а не власништво над приликом да се одлучује оно што је релевантно у процесу рада онда ће управо тржишни механизам водити томе да компетентни постану власници прилика да се ради, укључујући и прилике да се одлучи шта ће се радити.

Ово јесте у логици тржишта али у стварности, захваљујући пре свега оскудици у времену и неопходној брзини да се одлуке донесу, али и оскудици или атрактивности прилика о којима се одлучује, имамо другачију ситуацију: власници прилика да се доносе одлуке су по правилу они који су одлучни и амбициозни, или – још горе – наследници тих прилика које иду уз оно што се већ може наследити, али не нужно и компетентни. Ако нису компетентни они ће пре или касније пропасти на тржишту али до тога може да буде дуг пут (на коме они могу да нешто науче, и постану компетентни, али то нанесену штету само ретко може да поправи). А они који нису одлучни, макар колико били компетентни, често неће бити у ситуацији да стекну и задрже позицију одлучивања, што значи да тржиште, ухваћено у мрежу или логику специфичне журбе или, још чешће, нетранспарентности, у овом погледу делује веома расипнички, супротно економској логици максимизације профита. То свакако успорава, а понекад и зауставља економски напредак и било какав развој, ако се створе услови да они који су бескрупулозни монополишу одлучивање и постигну да недостајат компетенције надоместе преко пукне надмоћи у монополу богатства и моћи, тешко оштећујући своје колективе, и целе народе, за дуге периоде времена. Ово само додатно потврђује важност пословног морала, и у том

²⁴ Мада је ово ипак неизвесно, и може потрајати, понекад довољно дуго да упропасти или трајно оштети оно што је највредније у томе што смо назвали „прилика”, па многе прилике остају нереализоване или пак само делимично и недовољно, а понекад и погрешно и накардно реализоване управо због недостатка ове мудрости да одлуке нису чисто процедурално питање.

оквиру и пословне етике, за благостање и бољитак на економском плану: онај вид експлоатације који произлази из монопола на одлучивање од стране некомпетентних (али моћних) одлучилаца у неком друштву је очигледно неморалан, и истовремено има тенденцију да се обнавља, што још више погоршава и економску и моралну ситуацију у том друштву. Чини се да је једини излаз из таквог стања стриктно поштовање правила слободног тржишта, енергично искључивање сваког монопола (укључујући и укидање свих рестриктивних закона²⁵ који ограничавају слободу рада и предузетништва), и слободна утакмица иницијативе, што би компетенцији дало неку стварну шансу. Услов за ово је укидање свих сувишних правила који повлаче давање права на одлучивање некомпетентним и стриктно поштовање на минимум сведеног скупа правила понашања (правила слободног тржишног понашања), односно одстрањивање елемената феудалног и неговање компоненти капиталистичког система пословања. Једноставно речено, укидање свих препрека слободној мобилизацији рада и слободној артикулацији посла.

ПРАВО НА РАД, ЗАРАДЕ

Ако би сада требало да резимирамо ова питања око права на рад и дистрибуције права и дужности у оквиру рада и посла требало би рећи још и (сасвим сумарно) следеће. *Право на рад* треба разлучити од *права на посао* – право на рад *prima facie* не подразумева ништа више од права на неспречавање да се ради, под условом да то спречавање није већ претходно обезбеђено неким другим (правним, моралним) институтом: на пример *шროвање* (схваћено као „рад“) је ограничено моралним (и правним) ограничењима која ограничавају чин тровања (па је онда и *посао шровача* ограничен на тај начин). Право на рад спада у основна људска права (тзв. негативна права, или негативне слободе чије је нарушавање неисправно, по правилу на тај начин да је то онда санкционисано и правним нормама). Право на посао је међутим, једно позитивно право, и оно као „право“ по-

²⁵ То су у принципу сви закони којима се нешто „дозвољава“: у слободном друштву, као и у слободном тржишту, *дозволе* не би требало уопште да постоје, већ само и једино *забране*. Сврха закона треба да се ограничи на то да се забрани (све) оно што треба да се забрани, а то је све оно за шта постоји довољно добро оправдање да се забрани, и то је форма ограничења слободе која је једино у сагласности са принципима либерализма (стриктно схваћеног). Дозволе нужно укључују елемент патернализма и неког облика својине над правом одлучивања који се може оправдати само када се има посла са некомпетентнима: децом, робовима, под окупацијом, или у случају менталне ограничености или неурачунљивости. Иначе за дозволу није потребно оправдање, тј. за дозволу није потребна дозвола: све што не треба да се забрани треба да се дозволи. На овој *асиметрији* између дозволе и забране (у којој је, заложен принцип универзалности и универзално поштовање свачијих права) се онда дозволе могу оправдати само на основу претходно успостављене забране: да се дозволи нешто што је иначе забрањено. Али нема основе да се „дозвољава“ нешто што претходно није било забрањено.

стоји само апстрактно и на плану могућности. Право на посао отуда и не фигурише у позитивним законима и другим прописима, али би за право на рад то могло бити случај, као што и јесте у многим земљама (иако изгледа не и у САД – De George, 1995: 363), а спомиње се и у једном члану *Универзалне декларације о људским правима* (Brownlie, 1981: 25).

Оно што представља основну препреку у правном и другом позитивном артикулисању ових права јесте *слобода уговарања*: нико нема *дужности* било да ради било да друге запошљава у смислу у коме би се то могло преточити у позитивне прописе. Ипак, право на рад се третира као основно људско право, што оно и јесте, и можемо се питати ко је потенцијални носилац тог права? Целокупно становништво се у том погледу може поделити у *четири* групе: деца (као они који још нити раде нити, по правилу, имају право на рад), пензионере (као оне који су то право некада имали али су га у међувремену *изгубили или погубили*, мада није јасно како се једно негативно право може изгубити на основу тако неодређеног параметра као што је број година, а изгледа да и појам „потрошености” неког права пати од исто толиког степена неодређености – отуда велики морални проблем садржан у појму присилног пензионисања: он повлачи особену врсту дискриминације према старима, тзв. *ageism*),²⁶ затим ту су они који су *неспособни* за рад, и на крају, тзв. „радна снага” (где спадају сви они који су истовремено и способни и имају право на рад: способни одрасли људи (De George, 1995: 364).

Иначе, право на рад, у једном јачем смислу него што је то случај код простих „негативних” права (права на „неспречавање”), паразитира на неким општијим претходним правима и по правилу „изводи се” из три основе: права на живот, права на развој и права на поштовање (De George, 1995: 365). У ово последње спада заправо и право на, говорећи кантовски, „поседовање света и оних могућности које свет садржи” (Кант, 1914: 245), а што подразумева идеју да „све *особе*” на неки начин „поседују” (тј. имају право или овлашћење да поседују, као својину) „све *ствари*”: личности могу поседовати ствари. Чини ми се да је овај трећи основ, право на поштовање, најуниверзалнији извор неког могућег права на рад, јер из њега следи релевантна универзална обавеза (обавеза „других”, под чиме се подразумевају, као код Мила²⁷, сви други: и други људи, али и њихове агломерације, и њихове установе као што су друштво или држава). Други извор овог права, право на развој, не „важи” за све послове, и оно захтева артикулацију и спецификацију која је донекле у нескладу са начелним захтевом једног негативног права. Први разлог, право на живот, се можда може свести на трећи разлог. Тај трећи разлог, који је као што сам рекао најуниверзалнији, повлачи да нико није „прекобројан” или „сувишан”, тј. да се свако „броји”, и да су сви људи *prima facie* морално једнаки. Али пра-

²⁶ Види Mark Wicclair, Age-Reasoning, Ageism, and Justice, у: M. Wicclair, *Ethics of the Elderly*, Oxford University Press 1993.

²⁷ Види fn. 14.

во на живот не би требало да искључује право да се са животом у минималном смислу „располаже”, оном смислу који омогућава преузимање *ризика* у којима се људско тело и људски живот, а не само људско време, „троши” уз могућност да ефикасност тог трошења може бити различита као и степен ризичности, укључујући и неку реалну могућност или вероватноћу да се при том нешто од тога и *изгуби*. Ризични и опасни послови могу добити на цени, али та цена је реална само ако су и ризици и опасности стварни а не само ствар пуке или теоријске могућности.

Конкретна артикулација овог права наравно зависи од природе и структуре друштва, као и од квалитета државе која треба да га спроведе и гарантује, ако је оно изражено као легално право. Али и пре и без тог легалног аспекта ствар стоји различито у различитим друштвима. На пример, у једноставним „идиличним” друштвима (каква су, нпр. парохилјална рурална друштва) *свако* има своју *улогу*, која му прецизно дефинише место у друштву и упоредо са тим и домен његовог могућег рада, а у таквим друштвима уз улогу често иде и *посао* који се уклапа у тај дефинисани домен рада. Место, односно улога, у друштву дефинише, а обично и обезбеђује, и „посао” који са тим иде, па је „право на рад” обезбеђено овим местом, односно улогом, често чак у оба смисла, и негативном и позитивном, и као право на рад и као право на посао.

У развијеним (тржишним) друштвима са сложеном и разуђеном поделом рада ова се два аспекта раздвајају. У развијеним друштвима нема свако своју добро дефинисану друштвену улогу, а и кад је има нема је као нужан и трајан састојак своје личности. У контекст живота улази *слобода* у својим разним видовима (а не само оном минималном, као слобода воље, односно ноћ одлучивања), и право на рад се појављује као предмет регулације, или покушаја регулације, рада. Тамо где *йонуда* рада надмаша тражњу за њим право на рад се појављује као релевантно друштвено и политичко право које је међутим немогуће универзално спровести и артикулише се кроз скуп правила о дистрибуцији рада (и дистрибуцији тог права). Изгледа да се *цена благосићања* у оваквом, сложеном, друштву састоји у томе да се ово „право” *не узме* као конститутивно већ евентуално само као регулативно, а да се у конститутивне претпоставке друштвеног живота уврсте економске слободе и конкуренција. Неки друштвени пројекти, које смо видели или још видимо, били су заправо покушај да се ово избегне, нпр. концепт „пуне запослености” у социјализму, али ту спада и осигурање за незапослене у „држави благостања” (мада се ово друго по правилу односи само на оне који су некада *били* запослени), затим ту је социјална помоћ (за све, тј. све остале који су остали изван процеса рада), прогресивни порези, итд.

У вези са овим је и „право на правичну зараду” и цео комплекс проблема везан са овим питањем. Ово право се изводи из разних извора: из права на слободу, права на живот, права на једнакост. Сва ова права испостављају различите „ценовнике” за рад који се садржи у послу. Тако ће

право на слободу испоставити *економску цену рада*, цену која се формира слободним сусретом двеју воља, једне продавчеве, који покушава продати што скупље и друге купчеве, који покушава купити што јефтиније. Цена би онда била тачка сусрета ових двеју воља: вредност на коју обе воље својеволјно слободно пристају. Већа цена од те би представљала искоришћавање (експлоатацију)²⁸ једне стране од стране друге, а мања цена би значила то исто, само у обрнутом правцу. Експлоатација се уобичајено повезивала са искоришћавањем радника од стране послодаваца: у том случају купац рада, продавац прилике да се ради, продаје скупо ту прилику раднику да ради, успешно га уцењујући да ради за мању зараду него што би он био нормално спреман да чини.

Ту се сасвим јасно види извесна асиметрија између ових „двеју страна” која релацију између послодавца и послопримца одређује различито од релације између продавца и купца и рад дефинише као веома специфичну врсту „робе”, робе од које зависи не само остварење жеља и преференција послопримца (купца прилике за рад) већ и остварење његових виталних потреба и коначно сам његов опстанак.²⁹ Купопродајни однос је истовремено и економски и морално исправан само ако је слободан, ако искључује било какав састојак присиле и насиља. Слободно тржиште у запошљавању је заиста слободно само ако задовољава овај услов, услов који је исти за давање и примање посла (запошљавање) као и за сваку другу куповину. Слобода је овде фундаментална и почетна претпоставка и капитална вредност – у њој се налази претпостављени извор мотивације, а тај извор се налази у нашој способности да себи постављамо циљеве и да те циљеве реализујемо. Да би се за те циљеве могло рећи да су постављени слободно они морају бити *наши* циљеви, то је део појма слободе: учествовање у реализацији туђих циљева је слободно само ако су ти циљеви прихваћени добровољно а не под присилом. Али ако је рад неопходан за живот, онда је прилика за рад вреднија од самог рада, и нема праве симетрије коју претпоставка слободе подразумева. То још не значи да однос између послодавца и послопримца не може бити на обострану корист, већ само да две стране нису равноправне. Оне нису равноправне управо зато што је једној страни, послопримцу, више „стало” до посла него што је послодавцу „стало” до његовог рада.

²⁸ Термин *експлоатација*, у својој уобичајеној негативној вредносној конотацији, можда и није сасвим прикладан, јер он има и вредносно неутрално значење – употреба неког средства да би се нешто добило (*експлоатација рудника* и сл.). Али исти проблем се, у нешто мањој мери, може детектовати и код термина *искоришћавање*.

²⁹ Сличну логику понашања можемо видети у разним, *кријичним* животним ситуацијама, у елементарним непогодама, епидемијама, рату и ратним егзодусима, итд. Ако у таквим ситуацијама дође до „слободног погађања” то ће по правилу значити да „продавац” има такву врсту монопола над неком робом од виталног значаја да може да уцењује „купца” да ту робу плати несразмерно више од нормалног очекивања. То је стварни разлог што се у таквим ситуацијама прибегава разним облицима рационасане поделе, једном некономском поступку који није заснован на слободи већ на правди или неком принципу ефикасности различитом од економске ефикасности.

Није то само ствар лакше замењивости радника него радног места, већ је ова асиметрија дубље у основи посла као процеса мобилизације рада. Није случајно да је за покретање посла, поред воље да се посао почне, потребно много већ акумулисаног рада, тј. капитала, док је код послопримца ова воља у начелу довољна. (Додуше, код обе стране постоји прикривена акумулација претходног рада: код послодавца све што је потребно да се процес одлучивања заврши у одлуци да се посао покрене, код послопримца све оно што је потребно да његова воља буде квалификована, тј. да он буде у стању да примљени посао и обави). Иако комплементарне ове две слободе нису симетричне: послодавчева је, по претпоставци, јача. Или, другим речима, у профиту је више слободе него у заради, профит је јачи од зараде, у њему је могућа много већа концентрација, еластичност и могућности одлучивања су ту далекосежније и обухватније.

Ово је важна ставка капитализма: профит активно и директно покреће систем производње, зараде (потрошња) само пасивно и индиректно индучују даљу производњу и дају профиту шансу да се реализује. Иако је потрошња крајња основа и разлог постојања целог система (задовољавање потреба људи) ипак је капитал (тј. одложена потрошња, потрошња од које се одустало и која је претворена у чисти капитални новац) енергија која то све покреће. Потрошња, било из потребе или из жеље, је детерминисани крај процеса – задовољење (потребе или жеље), профит насупрот томе чиста слобода, одлагање краја да би се поставили нови циљеви. Потрошња је инерција, профит је моћ, потрошња је реализована тек кад постане прошлост, моћ постоји само као пројектована будућност. У пресеку ових димензија налази се извор економије. Живот, као делатност реализације постављених циљева, састоји се из два састојка: постављања циљева и њихове евентуалне реализације. Први део је динамичан, други део на крају представља једно статично стање ствари. Зато је капитал толико моћан, и зато од степена његове стварне моћи толико зависи квалитет нашег живота: коначни резултат (задовољење) директно зависи од количине рада, а количина рада директно зависи од капитала који се употреби за мобилизацију рада. То животу даје временску перспективу; кроз постављање *нових* циљева уводи се категорија будућности и напретка, али и прошлости у којој је остварена акумулација капитала као волумена средстава за могуће нове циљеве. Ова логика акумулације капитала стоји у основи развоја модерног света и пластично је описана у класичном делу Макса Вебера *Протестантска етика и дух капитализма*.³⁰

³⁰ Упор. Max Weber, *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Протестантски однос према раду, описан у овом делу, је у основи економског прогреса новог доба. Он се састоји у прихватању утилитаристичке вредносне схеме по којој је више добра увек и нужно боље него мање добра (принцип максимализације) и схватања да рад представља средство да се то „више” постигне. Веберово објашњење ове појаве је ингениозно: његова основа је религиозна, веровање да се радом могу стећи и акумулисати, знаци или симптоми божанске милости којима можемо, у извесној мери, да се боримо против религиозног очаја на који смо осуђени

због наше епистемиолошке позиције погрешивости (да не можемо са сигурношћу знати шта следи у будућности, спас или проклетство, који су у тој слици већ одређени по теорији предестинације, најдиректније изложеној у калвинизму) и наше психолошке потребе за извесношћу смисла живота. Акумулација резултата рада, као капитала, омогућава постављање и реализацију нових циљева, и тако унедоглед. Пошто се слобода састоји у могућности постављања и покушаја реализације циљева, предестинација, иако подразумева тотални детерминизам, није у супротности са идејом слободе, не повлачи фатализам већ напротив постаје извор врло јаке радне мотивације. Рад не служи пуком преживљавању већ личној потврди божије милости која се манифестује у *успеху* рада, његовој ефикасности, као и, још више, у *изразу живота* који се тако постиже кроз повећану моћ да се постављају нови и већи циљеви, да се живи пуније и потпуније. Све то наравно од креирања прилика да се ради, од стварног постојања много посла, тако да је и производња прилика, посао који обављају капиталисти, и сама реализација тих прилика, рад који обављају радници, процес дубоко религиозан: њиме се постиже потврда о милости али се њиме такође сврха милости, живот у благостању, живот који све више личи на живот у рају, стварно и постиже. Социјално-психолошки аспект слике света у коме се то све дешава имплицира сложену слику цивилизације „индивидуализма”. Индивидуализам је потребан да би принцип ефикасности и успеха могао да се стварно заснује у слободи као моћи постављања циљева, и да се тако постигне максимум мотивационе снаге: постављају се сви, или скоро сви, циљеви који се у датим оквирима (расположиви ресурси и максимум заинтересованости и имагинације) могу поставити, и чини се све што је могуће да се они ефикасно и остваре. Добра организација је онда ствар рационалности и она не угрожава индивидуалистички карактер целе схеме. Али стварна максимализација у акумулацији, као максимално додавање нових успеха на максимум сачуваних старих успеха, се дешава у времену – тако да појединци у ствари нису коначни конзументи задобијене моћи већ сама *процесна цивилизација*. То је цивилизација која за своју мисију има да од света направи рајски врт тако што ће принцип ефикасности и коначног успеха ставити испред свих других цивилизацијских вредности. Рад и однос према раду овде имају пресудну улогу. То се нарочито добро види када се тај однос упоређи са односом према раду који налазимо у другим цивилизацијама, као што је нпр. католичка: наспрот католичком *широком путу спаса*, који благо вијуга и на коме нема журбе, на коме ослањање на друге људе омогућава делегирање своје слободе, и себе, на друге, и где друштвени колективи имају органски карактер па су и прегнућа и успеси утопљени у колективни резултат, протестантска слика света као лабиринта у шикари на успону, са мрежом индивидуалних путева од којих су неки пречице а многи ћорсокаци али сваки потенцијално води на врх, ка Богу (али као што се рађа и умире сам, човек тако и живи сам, и сам је у свом односу са Богом, нема никаквих унапред конституисаних односа са другима) оставља човека самом себи и резултату оног што он уради од себе и свог живота. Али овај индивидуални резултат се уграђује у резултату цивилизацијског успеха, тако да, парадоксално, и овде појединац бива уграђен у нешто трајније и веће, али без сопствене идентификације са тим и без комфора који пружа заједништво. Зато он у свом верском очају мора да ради „максимално”, а не само колико је потребно за преживљавање, он заправо нужно иде за овим „више” јер у овој схеми и нема оптимума већ само максимализације која каже да је „више боље”. У очајничкој жељи да себи прибави знаке милости божије протестантском човеку је потпуно стран *презентизам* безбрижности који, као идеал, помиње Исус када говори о птицама небеским и о њиховом оптимизму да ће им Господ и сутра подастрети нешто да кључну. Протестантски човек има другу врсту оптимизма: он верује у своју слободу и на њој засновану своју моћ да циљеве које себи постави и оствари. Тај оптимизам има, показало се, огромну мотивациону снагу и он је произвео свет приличног благостања у коме ми сада живимо. Тиме је показао своју економску снагу. Питања да ли се тиме изашло из хришћанских оквира, да ли то представља пут охолости, и да ли је то капитулација пред ђаволом, су веома занимљива и потенцијално веома филозофска питања, као и питања да ли је новац благослов или ђавољи продукт, али то више нису економска питања. Та питања зато не могу бити предмет разматрања у пословној етици већ, ако уопште имају етичко значење, у некој другој филозофској дисциплини.

Други принцип, право на живот, је традиционално испостављао слику породице као оквира живота у којој се мушкарац појављивао као хранитељ и онај који обезбеђује живот себи и својој породици, док се жене и деца третирају као помоћна радна снага која прискаче у помоћ само кад је заиста нужно, нпр. у рату, и – што је посебно занимљиво и важно са становишта пословне етике – плаћају се мање од мушкараца за, у принципу, исти посао. Кроз већи део људске историје рад жена се сматрао нечасним и тешком злоупотребом која не треба да се допусти. Право на живот са којим се овде барата, у ствари, садржи принцип потребе, и правичним ће се сматрати оне зараде које одговарају потребама оних који раде, док ће њихов стварни допринос да се амортизује дистрибуцијом међу платне разреде или на неки други начин кроз скуп оних за које се узима да имају исте или сличне потребе. А потреба је, наравно, дефинисана конститутивним правилима живота у том друштву: као потреба породице и као потреба дефинисана статусом и очекивањем које се за тај статус од свакога (сваке породице) подразумева.

Треће право из кога се изводи концепт правичних зарада, право на једнакост, јесте оно право које у наше време све више преовлађује. Оно се заснива на *индивидуалном* приступу, независно од свих ирелевантних параметара као што су пол, раса, године, итд.³¹ Тешкоће у примени правила, које овај концепт повлачи, су вишеструке барем са моралног становишта и онда и са импликацијама на пословну етику. Те тешкоће су многобројне, и оне заслужују посебну обраду. Основни проблем се састоји у тешкоћи *ујоређивања* – где вршити поређење: на светском, националном, струковном, гранском, корпорацијском, или на неком још „нижем” плану? Свако од ових решења показује свој меритум и своје недостатке, јер испоставља скупове валидних разлога за и против сваког од понуђених решења. На пример, куповна моћ увелико варира од једног простора до другог, што повлачи немогућност да се кроз пуки износ новчаног дохотка мери све оно што се радом и зарадом на послу постиже у животу. Затим, добне разлике (разлике између млађих и старијих) тешко да могу лако да се уклоне, чак и када је у питању потпуно исти посао истог квалитета. Да се не говори о упоредивости између различитих професија – на пример, како упоредити допринос и „правичну зараду” између професора технике и професора књижевности, или између чистачице и возача камиона, секретари-

³¹ Али та „ирелевантност” је, наравно, стварна само под претпоставком да *једнакост* има релеванцију. На пример, тамо где се подразумева да жене не раде, ови фактори више нису ирелевантни: они добијају релеванцију из подразумеваног правила да се жене узимају у обзир на начин на који је то дефинисано важећим правилима – на пример да ожењени мушкарци примају веће плате од оних који су неожењени (за исти посао). Уопште, полазиште од интуиције у којој се *подразумева* нека „природност” једнакости има своје такође „природне” последице. Али само то полазиште није никако нужно – напротив, сасвим је плаузибилна *основна* интуиција да једнакост у ствари није „природна”, и да је природно да се пође од неједнакости – да би се до једнакости (евентуално) дошло. Али *ишћа ће бити* то до чега ће се доћи, тј. шта је једнакост, то није нимало унапред јасно, и не треба сматрати за *очигледно*.

це и, нпр., електричара. Ту треба додати питања *најнижих*, а онда можда и *највиших* допустивих зарада, и многа друга. Питања стварних и могућних дискриминација која се овде појављују нису само занимљива за дискусију на семинару из пословне етике већ су такође значајна и у животу многих људи и нација. А гледано кроз време може се видети тенденција ка све мањем, да се тако каже, „моралном расипништву” – у смислу да се морални принцип, који полази од начелне једнакости свих чланова моралне заједнице, све више поштује, и изналазе све нове и нове схеме да се тај принцип испоштује. Један од начина да се то постигне јесте и да се рад укључи у живот на истински релевантан начин, кроз добру артикулацију и стварно важеће права на рад.

ЈЕДНА МОГУЋА ПРОЈЕКЦИЈА САВРЕМЕНОГ КАПИТАЛИЗМА

Огроман развој технологије у двадесетом веку, још бржи и већи него онај у деветнаестом, довео је до енормног повећања продуктивности. У једном тренутку је могло изгледати да би то могло променити саму природу рада. Пошто је овај развој смањило степен нужности рада у погледу преживљавања и обезбеђења основних потреба за велики део човечанства, могло се очекивати да ће и потреба и жеља за радом да се смањи, да ће људи смањити количину рада, и да ће многи престати да раде. У извесном смислу то се и догодило: један од главних циљева за који су се борили раднички синдикати у деветнаестом веку, смањење радног времена, у великој мери је у двадесетом веку и остварен. Радни дан је смањен на максимално осам сати дневно, радна недеља је такође смањена.³² Субота, са тенденцијом да се то пренесе и на други део петка, је постала део викенда, додуше, не баш сасвим у истом смислу као недеља али за велику већину људи је то практично постао „нерадан дан”. Такође, увођењем обавезних пензија, дошло се и до тога да су људи престајали да раде и пре него што би постали за то неспособни, и, са продужењем очекиваног трајања живота све већи део свог живота проводили у „нераду”.

Са даљим повећањем продуктивности, појавом аутоматизације и компјутеризације производње могло се очекивати да се тај процес настави, и да се радно време и радни век и даље смањују. Међутим, то се није десило. Управо у тренутку највећег скока продуктивности, појавом компјутера и изузетно великим повећањем и ефикасности у коришћењу времена и укупне продуктивности који су настали захваљујући компјутеризацији, десило се преокрет. Процес смањења количине рада се зауставио, и чак почео да добија супротну тенденцију повећања. Чини се да су за то заслужна два фактора: *прво*, рафинисање, усложњавање и у извесном смислу нивелисање и прецизирање појмова рада и производње: сложенији облици рада који су

³² Време преко „нормалног радног времена” почело је да се означава као „прековремени рад”, и по правили се плаћало више.

традиционално били под сумњом да ли уопште спадају под тај појам постали су равноправни садржаји тог појма, као и „производња” која се тим врстама рада производила.³³ Иако се разлике у коначном финансијском ефекту нису смањиле, ипак је појам рада проширио своје значење тако да обухвата и појавне облике који су раније били третирано као синекуре, скривени облици ренте, или почасте. Ово изједначење појавних облика рада укинуло је или смањило априорне аксиолошке разлике међу тим облицима – разлике на „достојан” и „недостојан” рад, и, још више, разлике између облика рада који се третирају престижним независно од њиховог финансијског ефекта и оних других, слабије престижних али понекад боље плаћених облика рада – што је повећало мотивацију да се кроз рад а не кроз његов облик постигне „више”. Диверзитет ванекономских вредности које су се раније приписивале различитим облицима рада се постепено губи, и сваки рад, под минималним условом да је морално исправан, добија своју коначну вредност у својој економској цени: боље плаћен рад је бољи, независно од тога о којој врсти рада се ради.

Друго, *захтеви њојпроише* се нису смањили, или зауставили, што су неки очекивали у тачки у којој је степен задовољености основних и уобичајених потреба људи постао у великој мери задовољен, већ су се напротив повећали. У ситуацији када производња и иначе губи свој ранији фундаментални значај (осим у појмовној схеми: да производња мора постојати да би било било којег касније момента у економском процесу) и када централну позицију у економији све више заузима *продаја*, у таквој ситуацији потрошња добија нову шансу. Овде имамо два момента од значаја: прво, оно што се некада сматрало за луксуз у међувремену је изгубило тај статус, из два разлога: или је, прво, постало *услов* нормалног живота и чак самог рада у његовој новој повећаној ефикасности (нпр. аутомобил је сада често услов да се обави посао, или да се уопште стигне на место рада), или је, друго, повећана продуктивност омогућила огроман пораст *приватности* роба и добара, па су оне самим тим престале да буду луксуз (нпр. месо се више не сматра луксузном храном, као раније, а тако је и са многим другим добрима, у принципу са свим робама када престану да буду *прескупе*).³⁴

³³ Под радом се првобитно вероватно узимао само физички рад, који је напоран и чији су резултати непосредно и одмах видљиви. Постепено у рад је укључивано и све оно што се ради за унапред уговорену цену у новцу. Сложенији видови радова, креативни и организациони, чији је новчани резултат увек могао бити велики и већи од цене за унапред уговорени рад, је некако испадао из појма рада што се манифестовало тиме да се новчани резултат који се на тај начин постизао није означавао термином „зарада”, већ је третиран као нека врста *награде* која је специјално заслужена, а не као резултат примене одредби неког радног уговора (реч „хonorар”, *honorarium*, означава *поклон, дар*, који се добија као нека врста *честице*, нешто што се добија не просто за труд, и као резултат труда, и као плаћање, већ изражавање посебног поштовања према неком ко је специјално заслужан за нешто важно).

³⁴ Појам „прескуп” има конститутивну улогу у демаркацији између „потребе” и „луксуза”, често потпуно независно од свих других фактора који неку робу чине пожељном и предметом жеље, важном у неком виталном или неком другом, хедонском, престижном итд. смислу.

Други разлог зашто се захтеви потрошње нису смањили јесте у самој логици продаје (и за то се онда качи моменат приуштивности као стварни циљ економски артикулисане производње): у *попирошачком интересу* се не прави, и не може се правити, економска разлика између потребе и луксуза, ни из угла потрошача (из снаге интереса, заинтересованости, за неку робу уопште се не може разазнати да ли се ради о потреби или о луксузу према било ком нормативном критеријуму који се разликује од степена заинтересованости: ако је интерес јак он ће се *осећати* и исказивати као потреба, и као висок степен спремности да се плати), нити из угла произвођача: за произвођача је потпуно ирелевантно да ли ће се произведена роба узимати као потреба или као луксуз, пошто он за њу по дефиницији и није заинтересован – они производе да би продали, и нема разлике између радника у фабрици намештаја и радника у фабрици играчака (отказ је у оба случаја иста врста ствари, и једнако болан – није ништа лакше поднети отказ ако сте радник у фабрици играчака због тога што се играчке могу сматрати луксузом и нечим не нарочито потребним).

По свему изгледа да се у економији 21. века мења природа посла захваљујући пре свега невиђеном расту производње који је већим делом резултат повећане продуктивности рада. Али такође изгледа да се неки процеси враћају на свој почетак, или на неку своју ранију фазу у историји пословања, па су неки од циљева и постигнућа у регулисању бизниса који су остварени у последња два века (у 19. веку су били постављени као циљеви, а у 20. веку били остварени) постали сувишни, превазиђени, или просто непотребни.

Мења се основна схема пословања, која се била стабилизовала у облику индустријског дугорочног запослења, схема у којој су запосленици напредовали ако не баш унутар исте фирме а онда свакако унутар исте професије, развијајући своју вештину и компетенцију кроз време и тако напредујући од по правилу нижег положаја и статуса на почетку до једног вишег на крају каријере, када се ишло у пензију. Дугорочно, индустријско или административно, запослење се губи заједно са инертним великим системима везаним за једно место; уместо њих, сада имамо много мањих организационих јединица са много већом покретљивошћу и са изненађујуће великим опсегом могућег повезивања које није мање чврсто али је еластично уместо да буде круто. Уместо „радника и службеника” имамо „извршиоце посла и менаџере”, уместо дугорочно дефинисаних послова који су омогућавали да се често цео живот ради практично исти рутински посао, имамо невиђену мобилност не само у простору него и у врсти послова које раде исти људи. Тако уместо дугорочне везаности за једну фирму и стварања везаности и лојалности према тој фирми, у једном високоструктурисаном, стандардизованом и рутинизираним послу који је бирократски савршено уређен, са јасним и унапред преузетим специфичним правилима са прецизираним очекивањима чије важење се узима за очигледно, имамо дезинтегрисани, сегментирани посао, краткорочнији, често и привремен,

често „part-time”, посао који се преклапа са другим, често сасвим различитим, пословима на другом месту, много више предузетнички и „слободнији”, и без конституисања „радног односа”. Ради се по уговору, без дефинисаног радног времена, али зато много чешће – за радника, а не више само за послодавца – са дефинисаним роком, тако да рокови све више преузимају улогу коју је раније имало радно време. Процент ових у традиционалном смислу недефинисаних радних односа без радног места, без спецификоване и друштвено оверене улоге, стално и видљиво расте. Сами појмови „запослености” и „незапослености” мењају смисао, а у неком степену га и губе. Не само да су покретљиви појединачни „извршиоци посла” већ и фирме, па и највеће, и ове често највише (јер су најмоћније, а у способности за покретљивост садржан је значајан део економске моћи и укупне слободе). С друге стране нема више радне сигурности, нико или скоро нико није више сигуран да ће свој радни век завршити тамо где га је почео. Бити добар и поуздан радник није гаранција останка на послу. Све то производи једно ново стање, у великој мери различито од претходног и много динамичније, али у перцепцији многих у приличној мери *дивље и нерегулисано*. Релоцирање (премештање у тражењу за јефтинијим ресурсима, обично за јефтинијом радном снагом) и „outsourcing” (коришћење ресурса изван компаније) постало је уобичајени облик пословања. И радници мењају посао и посао мења место, раднике, па и врсту производње, у потрази за стабилношћу или повећањем профита. Сигурност посла и стабилност радног места се стално смањују. Ова несталност уноси све већи степен случајности у послу. Бенефиције, осигурања, додатни учинци посла: дружење, навикнутост на радну околину, блискост, итд., постају угрожени. Многе друштвене вредности такође, нпр. дружење након посла, губе део смисла ако се посао стално мења.

Један од главних разлога за то је што релоцирање више није скупо зато што производња узима све мањи проценат у укупном трошку: продаја постаје главна, а пошто конкуренција у продаји много лакше и брже даје резултате, то производња скоро да постаје додатак продаји: Лако је произвести, тешко је продати. Практично све што може да се прода може и да се произведе, али не и обрнуто: може се произвести много тога што се не може продати. То има занимљиву импликацију: у лову на купце продаја се прилагођава њиховим жељама и куповним могућностима, и масовност постаје главна особина потрошње. То за производњу има за последицу *неизвесности* и *нестабилности*, и производња се прилагођава потрошњи, трчећи околу по свету и стављајући акценат на крајњу потрошњу. У јефтиној производњи имамо такве појаве као што су добијање на поклон фотоапарата ако купите филм (апарати за једну употребу, често са веома високим квалитетом снимка), или напр. да је цена кертриџа за штампач једнака или скоро једнака цени целог штампача у који је већ уграђен исти такав кертриџ.

По свему се чини да на светском плану данас присуствујемо необичној обнови капитализма као *слободног ујошљавања*, слободног и од стра-

не „радника” (послопримаца) и од стране послодаваца, кроз једну специфичну форму флукутирајуће незапослености која разара овај моменат општег власништва садржан у „радном месту” и ствар враћа на ниво *посла као рада*. Велики број људи нема стални посао, и за њих заправо и не постоји никакво радно место. Опште благостање увелико скрива, али и омогућава такав приступ животу и раду – људи повремено раде, па онда опет не раде, али кад раде они то чине да би додатно зарадили за неку одређену сврху и по правилу раде тако да одраде неки одређени посао после чега опет постају незапослени, и по правилу у сопственом доживљају у одређеном смислу *слободни*: слободни *зато* што су незапослени, слободни од рада, без рада, без оних ограничења, пре свега временских али и других, које рад подразумева. Развијена институционална мрежа социјалних права, уз богатство прилика и флукутирајућу разуђеност жеља и потреба даје радницима *илузију слободе*, која почива на томе да по правилу могу да се запосле кад год желе и да им елеменат „поседовања” радног места представља само обавезу и оптерећење. С друге стране послодавац има стварну слободу да узме кога хоће и да га отпусти када одлучи, што му омогућава да узима радника само да одради стварни посао али и да га не држи у интервалима кад радни процес тече у празно или кад нема стварног посла.

Ниво продуктивности стварног рада се тако радикално повећава и количина расипништва смањује, а потрошња добија јасан примат у индукцији и артикулацији посла. Појава има тенденцију да у развијеном свету укине сталност радног места, али ће се вероватно испољити у једној подели на оне, можда малобројне, који су стално запослени и на оне који су повремено различито запослени. Уколико постане општа, ова појава ће представљати важан симптом прилагодљивости капитализма, али ће и произвести огроман *лумпенпролетаријат*, задовољан својом судбином и увек на располагању. Велика покретљивост радне снаге може бити такође међу учинцима оваквог стања. Овај лумпенпролетаријат може бити заштићен разним *социјалним правима*, али га та права неће штитити од тога да буде третиран као ресурс преко оне границе преко које се људи узимају као *ствари*. Ресурс који је стално *на располагању*, као што су ствари у свету на располагању, у мери свог пуког постојања, са „неодољивошћу” да се „буде” на располагању „добрим приликама за посао”. То је у принципу иста она „неодољивост” коју личности имају за ствари, и због којих ствари *никада* не пружају никакав отпор да буду употребљене на било који начин, већ практично стално *чекају* на то (осим када их „*понижавамо*” непоштовањем природних закона и непоштовањем чињеница – тада се ствари *енергично* супротстављају!).

Флукутирајућа (не)запосленостовог прилагођеног капитализма може се онда и регулисати по начелима искористивости и исплативости на начин да се узимају у обзир и релеванција и квалитет разлога при одлучивању о запошљавању а да то уопште нема ону дугорочну животну перспективу у

којој се такође афирмише и универзално поштовање свачије личности, и то управо због овог дисбаланса у дистрибуцији власничких и квазивласничких права. Узима се најквалитетнији од оних који су на располагању, искористи се и иде се даље. Из пореза или на друге начине њему се онда надаље обезбеђује његово животно место, његова локација (адреса) у друштвеној кошници (нема расипања), и он је и даље на располагању³⁵. Пошто се не зна унапред ко ће и за шта бити „потребан”, то се сви држе у том стању спремности, у доброј кондицији и „срећни и задовољни”. А и сврхе за које људи у овој схеми могу да се „употребе” могу бити врло разноврсне, и економски карактер тих сврха и према њима артикулисаних одлука не мора бити једноставан нити транспарентан (нпр. овако створен лумпенпролетаријат може да се употреби за ону сврху за коју је кроз историју често и био коришћен: као гласачка машина у симулацији општег одлучивања у разним облицима „демократских” схема)³⁶.

Једна од тих сврха свакако може бити производња и неговање потрошача за многе робе и услуге које свој профит постижу само кроз масовност. Каста друштвених менаџера при том остаје у искључивом поседу моћи и права на одлучивање. Посед те врсте моћи и тог права се показује као важнији и јачи од поседа било чега другог. Резултат је *подела* друштва на два потпуно неједнака дела од којих је један део у извесном смислу власник оног другог дела! Јер, пошто су могућности за ефективно одлучивање, могућности за доношење коначних одлука не само за себе већ и за друге, овако *кардинално различите*, то у једном јаком смислу сви осим менаџера (и танког и редундантног слоја „капиталиста”, који су у овој схеми или коцкари или наследни паразити) постају *зависни* у мери у којој то не би могло бити оправдано ни када би било дистрибуисано универзално (када би сви, рецимо, били власници државе или неке безличне корпорације), а поготово то није случај када људи на овај начин *поседују једни друге*. Поред менаџера може постојати и једна каста *стипендијско-зависних* „помоћних радника” који ништа не одлучују и који не учествују у

³⁵ Зато је у развијеном свету најефикаснији, а можда и једини стварно могућ начин бекства из ове позиције да се постане „бескућник” (*homeless*), који се у принципу може одредити као *човек без адресе*. Њега прилика (прилика да се ради, и да се тако било кроз улогу коју неки даје неки одређен рад било кроз задовољавање потреба и жеља, уђе у неку социјалну схему „неслободе”) не може да нађе, и он је у том смислу заштићен од ове неодољивости која остатак лумпенпролетаријата поставља у позицију „*on call*”, позицију „на располагању”. Треба обратити пажњу да је „*homeless*” појава карактеристична управо за најразвијеније и најбогатије земље. Али то може бити и само симптом да ова форма капитализма *још није* пронашла адекватну и довољно ефикасну редистрибутивну схему минималне солидарности (какову свуда имамо када су у питању нпр. идиоти или лудаци), којом би се ова појава успешно интегрисала у укупну редистрибутивну схему која, као коректив слободе, економске и друге, постоји у сваком друштву (али не и на светском плану!).

³⁶ Као и, нарочито на међународном плану, механизми стипендија и кредита и друге „привилегије”, што је као облик контроле, политичке и економске, кроз историју одувек био случај. За један веома стари пример такве праксе cf. нпр. Robert L. D i s e, Jr. *Cultural Change and Imperial Administration*, 1991, pp. 31ff.

бизнису већ обављају текући рад који не доноси профит и не може да се економски разложно разлучи на сегменте који означавају различите „послове”, и ту би спадале службе за одржавање система. Могли би постојати и практично стално запослени експерти, нпр. програмери и сл. Један део становништва би могао чак да се држи стално запосленим само зато да би примали плату како би могли да троше и обезбеде неку иницијалну минималну константност и стабилност потрошње као основе на којој се онда може развијати пословна утакмица у којој профит код једних и илузија слободе код других може да производи различите кумулативне учинке, засноване на поменутој претпоставци масовности и уз разне могуће флукуације, „моде”, итд.

У овом контексту нарочито се погодном показује *индустрија забаве*, и још више *индустрија услуга* (нарочито финансијских) која има огромну еластичност и економску употребљивост, као и велику мобилизациону моћ да *са лакоћом* делује у привлачењу људи на послове који заправо имају за важан, а понекад можда и једини, учинак да се *пошири време* и отупи свака потреба за неком другом активношћу. „Убијање досаде”, *производња одсуства* осећаја досаде (што не мора бити исто што и уклањање досаде) која би у нормалној беспослици била терет, представља ако не циљ (циљ може бити профит, или, у контексту преференција свих, „уживање”) а оно коначни учинак. Социјални програми онда могу да надоместе остатак. Тако овај лумпенпролетаријат, закован телевизијом, јефтином забавом и масовном индоктринацијом о сопственој срећи (и исправности) бива употребљен за оно за шта може бити употребљен, а углавном бива пацификован и пасивизиран у масу из које се онда црпу ресурси, радни, биолошки, гласачки, или већ каква се потреба укаже.

Да ли ће наша будућност бити оваква или нека другачија није могуће предвидети, делимично управо зато што ми нашу будућност сами слободно правимо. Она не долази нужно на основу било какве правилности која би могла да се нађе у некој законитости историјског развоја. С друге стране, у оваквим пројекцијама се увек полази од неке редуковане и зато нужно редуccionистичке слике о смислу и вредности самог људског живота: претпоставке да је тај смисао могуће изразити у неколико основних ставки које чине ако не цео а оно скоро цео смисао и вредност живљења. Велики део смисла живота великог дела укупног броја људи је увек био конституисан далеко од велике моћи и слободе, као живот у оскудици и малој потрошњи која се надовезује на исту такву позицију у прошлости. Ни капиталисти, а камоли остали, по правилу немају ни велико богатство а поготово немају стварно велику моћ. За постојање слободе то није ни неопходно – довољно је да она стварно постоји у оном времену којим се располаже и да се живот артикулише у стварном постављању циљева и да се бар неки од тих циљева заиста и остваре. Тако је смисао, а и вредност, живота повезана са смислом и вредношћу рада: да живот није прошао у сну и у маштању и рутинском понављању претходних тренутака времена,

него је у њему било стварног рада који је учинио да наше време буде више од једног тренутка који се понавља. Могућности да се то оствари су увек присутне, и споља, у скупу прилика које латентно увек постоје, и изнутра, у универзалности наше моћи мишљења и наше моћи имагинације који нам омогућавају да те прилике прихватимо и да радом победимо време.

ЛИТЕРАТУРА

- Aristotel, *Politika*
- Beauchamp, T. L. and N. E. Bowie, eds. (1993). *Ethical Theory and Business*, Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- Bowie, N. E., (1998). A Kantian Theory of Meaningful Work, *Journal of Business Ethics* 17, 1083–1092, Kluwer 1998.
- Brownlie, Ian, ed. (1981). *Basic Documents on Human Rights*, 2nd., Oxford: Clarendon Press.
- De George, R. T. (1995). *Business Ethics*, 4th ed, Prentice-Hall.
- Dise, Robert L. Jr. (1991). *Cultural Change and Imperial Administration*, Peter Lang, New York etc.
- Friedman, Milton (1970). The Social Responsibility of Business Is to Increase Its Profit, *New York Magazine*, Sept. 13, 1970 (прештампано у многим антологијама из пословне етике)
- Kant, I. (1981). *Zasnivanje metafizike morala*, Beograd: BIGZ.
- Kant, I. (1914). *Die Metaphysik der Sitten, Kants Werke*, Band VI, hrsg. von Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- McCormick, Richard A. & Paul Ramsey, eds. (1985). *Doing Evil to Achieve Good*, University Press of America, Lanham, New York, London.
- Plutarh, *Lives*, Modern Library, New York, p. 132.
- Mil, Dž. S. (1988). *O slobodi (On Liberty, 1859)*, Beograd: Filip Višnjić.
- Ossowska, M. (1970). *Social Determinants of Moral Ideas*, The University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Platon, (1976). *Država*, Beograd: BIGZ.
- Weber, Max. (1989). *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Wicclair, M. (1993). *Ethics of the Elderly*, Oxford University Press.

THE MEANING AND VALUE OF WORK

by

Jovan Babić

Summary

The article begins with a list of possible meanings of work, based in a suitable definition of *life* as an activity of setting goals and their materialization. The value of work is instrumental (although it has an intrinsic value as well), and its articulation

and distribution is the subject of ethical scrutiny in the remainder of the article. The issues of social roles in this distribution have been discussed in more detail, along with issues of justice, rights, and moral restraints regarding work. The article ends with a projection of contemporary capitalism, which shows a very strong tendency to enhance its scope in so far uncovered parts of social life.